DE NIEUWE STEM

aug. 1964

8

de weg terug van dr. Snethlage

uren met Hans Gomperts

gedichten van

MAXIM DE WINTER
FRANS DE BRUYN
SONJA PRINS
L. BRUNT

natuurlijkheid en conventie in de film

boekbesprekingen van.

Anthonie Donker, Marc Andries, Elisabeth Augustin, Clem Schouwenaars, J. J. Buskes, Leo Hornstra, Th. van Tijn

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, Sonja Prins (secretaresse), A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Schalkburgerstraat 32-III, Amsterdam-O.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. B. Delfgaauw, Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Drs. Th. van Tijn, Drs. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 14,– per jaar (*f* 7,50 per half jaar). Voor België Bfr. 215 per jaar. Andere landen *f* 17,50. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Tristan Haan!

Margrit de Sablonière

DE WEG TERUG VAN DR. J. L. SNETHLAGE

Les préjugés des magistrats ont commencé par être les préjugés de la nation - Montesquieu.

Dr. J. L. Snethlage, oud-predikant van de Ned. Herv. Kerk, heeft zich in ons land bekendheid verworven door zijn – mede tot een conflict met de kerk leidende – sympathie voor het communisme. Zijn voorvader in het Westfaals geslacht, Wilhelmus Snethlage, ging in 1575 over tot het Protestantisme, vestigde zich als Ned. Herv. predikant in Bentheim en werd de stamvader van een predikantengeslacht dat gedurende bijna vier eeuwen, zonder onderbreking, van vader op zoon een traditie heeft voortgezet. Met dikwijls ontwapenende openhartigheid geeft Dr. Snethlage in zijn boek *Herinneringen en Perspectieven* zich rekenschap van het hoe en waarom; hij stelt vast dat de zin voor traditie wellicht voortvloeit uit middelmatigheid en gebrek aan oorspronkelijkheid en dat voor wat hemzelf betreft niet zozeer van een erfelijke begaafdheid als wel van een erfelijke belasting mag worden gesproken. Hij rekent zichzelf tot het metaphysische type, waarin 'het juridische element, afkomstig van moederszijde, helaas werd verdrongen'. Dr. Snethlage koos zijn theologische studie niet uit overwegingen van traditie maar omdat hij, vermoedelijk in reactie op de 'erfelijke belasting' en gezien het feit dat hij 'uiterst critisch, om niet te zeggen geringschattend tegenover het kerkelijke Christendom in de hoofdstad stond' van mening was dat het 'zijn taak zou zijn een nieuw getuigenis te brengen.'

Wanneer men de geschriften van Dr. S. in chronologische volgorde doorwerkt en daarbij dikwijls wordt getroffen door goede opmerkingen over het communisme en wat daarmee verband houdt, ontkomt men niet aan de indruk dat het element van reactie, de al of niet bewuste wens om in de contramine te zijn, een al te grote, zo niet beslissende rol speelt.

Ergens in zijn werk zegt Dr. S. dat niet zozeer de mens zelf hem interesseert alswel de idee, de theorie, een eigenschap die hij gemeen heeft met de door hem zozeer bewonderde Montesquieu, wiens politieke 'goocheltoeren' minder bijval vonden bij Rousseau en die, voor zijn tijd, twee-en-en-een-halve eeuw geleden als een verlicht, humaan en vooruitstrevend man mag worden beschouwd. Met nadruk moet hier tevens worden geconstateerd dat Montesquieu bij zijn verhandeling over de wetgeving, land en volk als een eenheid beschouwt waarbij de geschiedenis van het land en die van het volk samenvallen. Hij houdt geen rekening — kon dat ook niet doen — met een land waar een uit een vreemd werelddeel afkomstige minderheid der bevolking, binnengekomen tussen 1650 en heden — Verwoerd werd in Amsterdam geboren — de inheemse bevolking overheerst.

Bovengenoemde indruk gaat welhaast over in zekerheid bij het lezen van Dr. S.'s wonderlijke beschouwingen in zijn jongste boek *Meer begrip voor Zuid-Afrika* en dan komt men, bij nader inzien, tot de conclusie dat reeds zijn geschriften over de Sowjet-Unie mank gaan aan een teveel aan argumentatie en een tekort aan feitenmateriaal.

Al zijn in de loop van vele jaren nadrukkelijk betoonde theoretische sympathie voor de Sowjet-Unie ten spijt, en vermoedelijk in reactie op de toenemende kritiek — vooral ook onder predikanten — op de blanke opperheerschappij in Zuid-Afrika, maakt hij een achterwaartse reuzenzwaai over bijna drie eeuwen heen, keert het communisme, dat hem had aangetrokken en gesteund door openlijke bestrijding van alle mythevorming, zonder meer de rug toe om arm in arm met Montesquieu het reeds eeuwenlang in zijn geestelijke ontwikkeling geremde blanke bevolkingsdeel van Zuid-Afrika, benevens het daar florerende groot-kapitaal bij te springen.

En mét Dr. Verwoerd poneert hij, alweer zonder blikken of blozen, dat het 'communisme' voor Zuid-Afrika een bedreiging vormt en dat de Afrikaan er ontvankelijk voor zou zijn omdat hij vertrouwd is met het gemeenschappelijk grondbezit. Hier moet worden opgemerkt dat Dr. S. als hij enige aandacht had geschonken aan de geschiedenis van de gekleurde bevolking van Zuid-Afrika had kunnen weten

dat, ondanks eertijds daartoe door buitenlandse blanken in het werk gestelde pogingen, het communisme in Zuid-Afrika onder de niet-blanken veel minder aanhang heeft gevonden dan men gezien de situatie zou mogen verwachten.

Volgen wij echter een ogenblik de levensgang van Dr. Snethlage zelf. In zijn jonge jaren onderging hij invloed van de tachtigers die 'zijn individualisme versterkten, hem aanmoedigden eigen emoties bijzonder belangrijk te achten en geringschattend op de gewone mensheid neer te zien'. Vervolgens ging hij, waar hij 'zich reeds lang van alle metaphysische dogma's van het Christendom had afgewend', over tot het vrijzinnig protestantisme, en wat partijstrijd betekende leerde hij in zijn tweede gemeente in de Gelderse Achterhoek. Hij werd geconfronteerd met de achterlijke toestanden op het platteland en kwam terecht onder de indruk van wat er in dit opzicht, massaal, bereikt werd in Sowjet-Rusland. Een minderwaardigheidsgevoel, dat naar eigen zeggen werd aangekweekt in zijn eerste huwelijk met een vrouw uit gefortuneerde bankierskring, drong hem waarschijnlijk verder in die richting.

Het latere leven van Dr. S. werd, naar hij meedeelt, grotendeels beheerst door strijd tegen 'twee grote machten van deze tijd, het Christendom en het Humanisme'. Onder het Christendom verstond hij een mythische levensbeschouwing en de mythe – daarin zullen velen hem kunnen volgen – moest Dr. S. te lijf. Hierbij vond hij steun in het communisme.

In *Democratie en Dictatuur* formuleert hij het zo: 'De eigenlijke bestrijding der religie door het communisme – al is het zelf daaromtrent nog niet tot klaarheid gekomen – geldt de mythe en de mythische gedachtengangen, die in elke hedendaagse religie belichaamd zijn. Wanneer het van geen 'God' wil weten, beteekent dit niet, dat het den laatsten zin, waarop alles berust verwerpt. Integendeel moesten wij erkennen, dat het op dezen zin door de hartstochtelijke daad volmondig 'ja' zegt. Maar wel beteekent dit, dat het de mythe prijsgeeft, die het begrip 'God' in haar dienst gesteld heeft.' Dit boek is van 1933. Ongeveer een jaar later doet Dr. S. een beroep op 'Christelijk Nederland' in een brochure getiteld *Lenin en Christus* om 'tot inkeer te komen en de SU te erkennen'. En hij eindigt o.m. met deze voor zijn

huidige houding inzake de situatie in Zuid-Afrika hoogst opmerkelijke volzin: 'Wij hebben nodig van haar (de S.U.) te leren, dat het mogelijk is een klassenloze maatschappij te stichten, waarin het grote gebod, de naaste lief te hebben als zichzelf, wederom een maatschappelijke werkelijkheid kan worden'. Ik kom hierop terug.

In zijn laatste boek *Meer begrip voor Zuid-Afrika* keert Dr. S. zich in de eerste plaats tegen de westerse wereld, die meent te moeten optreden als aanklaagster van Zuid-Afrika en dit land met economische boycot te bedreigen. (Hij vergist zich hier reeds want het is helaas maar een klein gedeelte van de westerse wereld dat de boycot bepleit, om van uitvoeren ervan nog maar niet te spreken).

Het is onmogelijk in dit bestek alle misvattingen en onjuistheden in het boek op de korrel te nemen, maar de voornaamste moeten toch worden vermeld.

Dr. S. bedoelt met 'Zuid-Afrika' de blanke, overheersende minderheid van de bevolking van Zuid-Afrika. De gekleurde meerderheid bestaat voor hem slechts op papier, als een lastig probleemscheppend element dat hij, in een onbewaakt ogenblik, met eigen woorden een overweging van Smuts weergevend, aanduidt met 'barbaren'. Dr. S., terugvallend in de onmiddellijke omgeving van zijn N. Hervormde bakermat, die hem noopte tot rebellie, gaat onvervaard naast de door het westen 'bedreigde' Nationalisten staan, staakt zijn strijd tegen mythe en Christendom en erkent – althans voor Zuid-Afrika – het communisme als een potentieel gevaar.

Nadat Dr. S. het blanke Zuid-Afrika in de hoek van de verdrukte onschuld heeft geplaatst, volgt een hele reeks van geijkte cliché's waarmee de Zuid-Afrikaanse propaganda wordt gevoerd en die Dr. S. kritiekloos overneemt. Hier manifesteert zich bij hem een ontstellend gebrek aan kennis inzake Afrika en de Afrikanen en toont hij zich het prototype van de Europeaan, in wie het koloniale denkpatroon muurvast zit verankerd en die met de zekerheid der onwetendheid een oordeel ten beste geeft over een werelddeel dat inzake cultuur en achtergronden voor hem een grote onbekende is. In *Herinneringen en Perspectieven* trok Dr. S. van leer tegen het kritiekloos aanvaarden door de Nederlandse student van wat hem door zijn hoogleraren

wordt voorgezet. Nu aanvaardt hij zelf even klakkeloos wat hem van Nationalistische of pro-Nationalistische zijde is voorgespiegeld en de stereotiepe voorstelling van de gekleurde volkeren die in Dr. S.'s jonge jaren de gangbare was, (en zich in brede kring nog hardnekkig handhaaft) die zich ook in hem had vastgezet en die hij had verdrongen toen zijn contramine hem zijn heul deed zoeken bij het communisme, treedt aan het daglicht. Wat de Afrikaanse eis voor stemrecht betreft komt hij aandraven met het bekende en bedenkelijke argument dat hiervoor een zekere mate van ontwikkeling vereist is, hetgeen betekent dat men de Afrikaan verwijt wat men hem zelf heeft aangedaan. In het licht van de reeds eerder geciteerde zin uit *Lenin en Christus*, oproepend tot klassenloze maatschappij en liefde tot de naaste, is het verwonderlijk hoe gemakkelijk Dr. S. nu het onthouden van het stemrecht aan de niet-blanken verklaart uit het feit dat 'de proletariërs in Zuid-Afrika vrijwel uitsluitend niet-blanken zijn' (hoe dat komt, daarover zwijgt Dr. S.).

'Had het proletariaat uit blanke arbeiders bestaan', zo redeneert Dr. S., 'dan zou men hun het stemrecht niet hebben kunnen onthouden en hun had men de apartheid niet kunnen opdringen. Wat de buitenstaander als rassenhaat interpreteert is in feite een klassenantagonisme, dat uit praktische en oververeenvoudigde overwegingen de vorm van een rassenantagonisme heeft aangenomen. Met een vijandige klasse in Europa en Amerika kon men onderhandelen en tot een vreedzaam vergelijk komen. Met een vijandige klasse, die tevens een ander ras vertegenwoordigt is zulk een vergelijk oneindig moeilijker te bereiken.' Dus rassendiscriminatie dan maar. Zonder moeite kruipt Dr. S. in de huid van de Zuid-Afrikaanse blanke, van de minderheid, de status van de niet-blanke meerderheid vloeit daar voor hem vanzelfsprekend uit voort. Bedenkelijker nog wordt het als Dr. S. een verklaring geeft voor de 'kleurbarrière die het de niet-blanke verbiedt voor de blanke geschoolde arbeid van hoger gehalte te verrichten.' Hij zegt: 'Indien hier achter stak dat men de niet-blanke geschoolde arbeid en de daarmee gepaard gaande meerdere welvaart en hogere levensstandaard misgunde, of hem als mens voor deze arbeid ongeschikt achtte, zouden dergelijke wetten liever vandaag dan morgen afgeschaft moeten worden. Zo ligt het o.i.

echter niet. Het gaat er niet om, dat men de niet-blanke geen beter bestaan gunt, maar wel *dat men de levensstandaard van de blanke bevolking wil handhaven* (curs. van mij, MdS) en terecht of ten onrechte overtuigd is dat het een met het ander in een land als Zuid-Afrika voorlopig niet samengaat.' Inderdaad, om deze status draait heel de apartheidspolitiek. Maar de arbeidsbeknotting is in strijd met de Verklaring van de Rechten van de Mens, om over het feit dat voor dezelfde arbeid de blanke arbeider een aanzienlijk veelvoud van het loon van de niet-blanke verdient maar niet te spreken. Heel het betoog van Dr. S. om meer begrip voor (blank) Zuid-Afrika komt er op neer dat hij de huidige status van de blanke bevolking en dus ook die van de met Westers kapitaal gefinancierde concerns zo belangrijk vindt dat hij de onderdrukking van de overgrote meerderheid van het land verklaarbaar acht en dat is hem voldoende. Hij sust daarbij eigen en andermans geweten door met ontoelaatbare middelen het beschavingspeil van de niet-blanke bevolking generaliserend zo ver mogelijk omlaag te drukken.

Tot besluit geef ik hiervan een voorbeeld. Dr. S. schrijft, op blz. 95, dat 'de negerauteur Richard Wright er in zijn boek Black Power op heeft gewezen dat de dagelijkse arbeid van de zwarte mijnwerkers, ook waar zij reeds lange tijd met de blanke beschaving in aanraking zijn geweest, nog geheel onder de invloed van de *juju* staat enz.' Dit is een opeenhoping van onjuistheden. Wright is nooit in Zuid-Afrika geweest. *Black Power* heeft hij geschreven als resultaat van een verblijf in de *Goudkust*, enkele jaren voordat het gebied onafhankelijk werd. Dat is twaalf jaar geleden. Van Kumasi uit reed Wright het binnenland in naar de goudmijnen van Bibiani. Daar werkten vierduizend Afrikanen. Elk jaar werd de helft ervan door nieuwe vervangen. Uit het binnenland. Dat waren dus geen Afrikanen die 'reeds lange tijd met de blanke beschaving in aanraking waren geweest', voorzover men dan nog het geëxploiteerd worden in de mijnen contact kan noemen met de westerse beschaving. Daar, in Bibiani vertelde men Wright van de invloed op de arbeiders van de *juju*. De Afrikanen uit het binnenland van de *Goudkust van twaalf jaar geleden* en de Afrikanen uit het Zuid-Afrika van heden zijn twee onvergelijkbare grootheden. *Juist in* het binnenland van die streken in midden-Afrika heeft de

juju tijdens de door het blanke bewind gehandhaafde ongeletterdheid der bevolking het dagelijkse leven in sterke mate beheerst. (Een ethnoloog van betekenis meent intussen dat de mens in het algemeen niet geheel zonder kan en dat het terugdringen van geneigdheid ertoe samengaat met het toenemend bezoek, in het westen, aan psychiaters.) De wijze waarop Dr. S. hier Wright ten onrechte en geheel onjuist betrekt op de Afrikanen (in het algemeen!) van Zuid-Afrika toont eens te meer aan met welk een tekort aan verantwoordelijkheidsbesef Dr. S. in dit boek te werk is gegaan. Concrete feiten over de apartheid worden nauwelijks vermeld, zo dat al het geval is zijn ze vrijwel steeds onjuist. Zo stelt Dr. S. het voor alsof alle mijnwerkers van over de grenzen zo maar het land binnenstromen zonder te vermelden dat de Transvaalse Kamer van Mijnen een contract heeft met de Portugese regering voor de *levering* van 100.000 arbeidskrachten per jaar; de Zuid-Afrikaanse regering garandeert in ruil hiervoor dat 47½ % van de export over Lourenço Marques loopt.

De 'oplossing' die Dr. S. aan de hand doet, is dat 'het oude Calvinistische beginsel in ere hersteld zal moeten worden' en dat de Boerenkerken zullen bewerkstelligen dat er een regering wordt gevormd met één partij. Dit met een beroep op Montesquieu en met een verwijzing naar art. 1 van de Verklaring van de Rechten van de Mens, die Dr. S. reeds in het begin van zijn boek óók verkeerd heeft geïnterpreteerd en bij welke verkeerde interpretatie op toch niet meer au sérieux te nemen wijze Montesquieu weer wordt meegesleept. Het artikel luidt: Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren enz. Dr. Snethlage heeft ook dit weer niet begrepen of maar slordig verwerkt, want hij roept op blz. 11 uit: 'Nimmer heeft Montesquieu zich aan het waandenkbeeld schuldig gemaakt, dat alle mensen vrij geboren en van nature gelijk in waardigheid (dignity) en rechten zijn. Het is een onzinnige bewering dat de mens als een vrij en waardig wezen geboren wordt. Het gaat er n.l. niet om of de mens bij zijn geboorte al of niet waardigheid bezit, zoals Dr. S., als altijd in de contramine, met de door hemzelf ontworpen interpretatie ontkent, maar dat alle mensen *gelijk zijn in* waardigheid, — wat voor waardigheid dat ook mag zijn. Nee, aan het hier door Dr. S.

opgeroepen waandenkbeeld heeft Montesquieu zich nimmer schuldig gemaakt. Het spijt mij oprecht hier Dr. S. de desillusie te moeten bezorgen, dat Montesquieu in Liv. XV, ch. VII reeds op de Verklaring van de Rechten van de Mens vooruitloopt met zijn uitspraak: 'Mais, *comme tous les hommes naissent égaux*, il faut dire que l' esclavage est contre nature'.

Voor wat Zuid-Afrika betreft een boek van weinig waarde, maar een gevaarlijk boek omdat de doorsnee-Nederlander evenmin met de feiten van de situatie in dat land op de hoogte is als Dr. S. En wat Dr. S. zelf betreft: bijna een leven lang heeft hij gestreden tegen de mythe en de mythe in de religie, uit reactie. Nu worden drie-en-half miljoen blanken in Zuid-Afrika en elf miljoen Afrikanen (wier geestelijk leven zonder meer bij het Christendom wordt ondergebracht) door de mythe-der-religie-bestrijder Snethlage naar dezelfde mythe verwezen, in het licht van het 'eukumenise Christendom'.

Een aanpakken van het probleem in achttiende-eeuwse trant, overeenkomstig de mentaliteit der Afrikaners, met inbegrip van de 'barbaarse' meerderheid? Dat lijkt, gezien Dr. S.'s persoonlijke instelling tot de gekleurde volkeren, niet waarschijnlijk. Dan moet men wel tot de conclusie komen dat *Meer begrip voor Zuid-Afrika* het werk is van iemand die indertijd in de contramine zich distancieerde van zijn eigen groep, in progressieve richting, maar die, nu de groep, die zijn reactie wekte zich eveneens in progressieve richting ontwikkelt, weer in de contramine wil zijn en bovendien geheel in overeenkomst met de karakterbeschrijving aan zichzelf toegekend, du haut de son dédain van zijn contramine-escapade naar het communisme terugkeert naar het oude, destijds verdrongen, eigen denkpatroon van mythen en stereotypen.

In zijn voorwoord tot *De l' Esprit des Lois* schrijft dezelfde Montesquieu, die Dr. S. in de verdediging van de apartheidspolitiek van Zuid-Afrika meende te mogen betrekken: *Je me croirais le plus heureux des mortels, si je pouvais faire que les hommes pussent se guérir de leurs préjugés.* Het heeft in dit geval helaas niet mogen zijn.

g e d i c h t

het beeld dat zijn
de dwergen in hun
wespennesten
dat is de biezonder
brute muziek
het woordenspel op
een zonnige zolder
en de rechtlijnige
averechtse aanduiding
van een betekenis in 3 à 4
dimensies

de vormen zijn ons ontvallen
alleen de radio staat nog aan
en van over de werelden
horen we werelden
en dichters die in vreemde
tekens de taal van het
gebeuren voorlezen

dat is de vorm van een onderzoek
dat is de techniek van het sneuvelen
dat is de bodemloze put
waaruit men dagelijks zijn voedsel hijst
en dagelijks de klank vervormt op
vastgelegde wijze
de onafzienbare inhoud
van een vlieggewicht
een rechtszaak in retraite
waar schrijvers hun
brood bedrijven
en bakkers kunnen spelen
met de dood

handen

ik tracht moeizaam
mijn handen te beschrijven
en ze af te drukken
in mijn verwaarloosd
dagboek van één avond

klompen steen
waarin ik vingers hak
en piano speel
fluwelen dwergen
waarmee
ik bergen opwerp
en verloren raak
in de zucht
van een nacht
lang slapen

mijn handen vormen
de uitgeholde boom
waarin ik handel drijf
godsdienst bedrijf
mijn geweten offer
dagen tel
en droom

mijn handen zijn in staat
onkenbaar te vergaan
in rookwolken en stof
op zondagmiddagen
vooral
als ik hun woordenschat
nauwkeurig formeer
en evenzo vergeet

J. Kreykamp

NATUURLIJKHEID EN CONVENTIE IN DE FILM

De film werd uitgevonden door mensen, die er wetenschappelijk belang bij hadden, dat de beweging fotografisch juist werd vastgelegd. De verbreiding van de ontdekking viel samen met de vernieuwing in het toneel, waar mensen als Copeau het realisme introduceerden, het welbewust copiëren van het dagelijks leven. De film bleek uit haar aard tot dit copiëren nog veel geschikter te zijn, omdat de drempel van schouwburg en spel wegvalt. Dus ontstond het misverstand, dat de film een realistische kunstvorm zou zijn. Maar op den duur nam het ontbreken van een 'afspraak' bij de eerste films de noodzakelijkheid van nieuwe conventies niet weg. Het ongedwongen gadegeslagen leven liet zich nog wel natuurlijk verfilmen, het op effecten berekende spel van vedetten niet.

De nieuwe, 'filmische' conventies waren erop gericht de speler zijn alleenheerschappij te ontnemen door zijn spel zoveel mogelijk van het ermee te bereiken effect los te maken. Met behulp van fotografie en montage werden effecten verkregen, waarbij het spel verbleekte tot iets heel neutraals. Van de jaren '20 dateert de expressionistische cameravertekening en het verknippen van opnamen, die worden afgewisseld met symbolische beelden terwille van het schokeffect – waarbij meestal een beeld gebruikt wordt dat realisties in de scene past.

De primairheid van de beelden en de noodzaak ze – behalve bij de surrealisten – in het verhaal te integreren leverde een deterministisch realisme op. De onvrijheid van het spel weerspiegelde de onvrijheid van de mensbeschouwing. Een late nakomer in dit genre is *Moeder Joanna van de engelen* van Kawalerowicz, waarin mensen en voorwerpen zuiver als symbool worden gebruikt, zodat een onvruchtbare spiegelscene de kern van de film vormt. Toch was dit lang niet altijd de meest aanvaarde vorm van filmen.

In minder pretentieuze genres ontdekten mensen als Thomas Ince, Louis Feuillade en Mack Sennets regisseurs de natuurlijkheid van het actie spel, zoals het toneel niet kon bieden. Een speelstijl werd daar ontwikkeld uit het cirkus, de pantomime etc. Daaraan ontbrak voornamelijk de in de film storende directe gerichtheid op het publiek. De spelers hadden niet met abstracte emoties te maken, maar met concrete ruimtelijke gegevens: aanstormende auto's, overhangende rotsen etc. Hun spel met de bewegende wereld was veel fotogenieker dan met geschreven theatergevoelens. De natuurlijkheid schiep een eigen schoonheid, de perfecte timing, een reden waarom Mack Sennets produkties nog steeds bezienswaardig zijn.

Daarom werd het vrije spel door regisseurs van serieuzer genres als Murnau en Von Stroheim weer aanvaard. Niet alleen tegenover fantastische situaties, maar langs dezelfde lijn van het cirkus en de pantomime tegenover de eenvoudige poëzie van het dagelijkse leven, de bloemen, het water, de grote stad bleken spelers natuurlijk te kunnen lijken. Daarbij was de poëzie van de bloem niet door fotografie of montage losgemaakt van het spel, maar objekt ervan. De eventuele symboliek werd geïntegreerd. De schoonheid van het leven met de dingen was ontdekt.

Er ontstond een verlangen om ook figuren als held en heldin, begin en eind van het verhaal ongedwongener te maken. Op het eind van de laatste oorlog gebruikte het italiaanse neorealisme van mensen als Rossellini en De Sica spelers van de straat, het werkte in de openlucht, liet het verhaal zich als franje afspelen langs een collectief gebeuren (waarachter de held of heldin vaak verdwenen), vertelde het verhaal juist met voorbijgaan van de dramatische hoogtepunten en slaagde er zo in het lot van de hoofdpersonen met dat van de omgeving te verweven.

Die verbondenheid met de maatschappij werd door de jonge franse filmers weer als idealisme of propaganda ondervonden. Zij zochten in de op het uiterlijk gerichte vorm, die film is, naar meer ruimte voor het innerlijk van hun personages. Zij gebruiken weer de oude vertellingsvormen als het melodrama of de comedie in vijf bedrijven – althans in zeer grote lijnen. Daarbinnen benadrukten zij eerder de ogenblikken van ontspanning dan de dramatische hoogte-

punten, die trouwens eerder melodramatisch waren. Dat was juist de kunst, die ze bij een oude Hollywood routinier als Howard Hawks bewonderden.

Terwijl de beroemde russische regisseur Eisenstein in 1932 voor het innerlijk in de film alleen plaats wist te maken door een commentariërende stem, zochten de jonge franse filmers de dode plekken in hun verhaal op, waar de figuren het meest zichzelf kunnen zijn. Godard laat in *A bout de souffle* zijn acteur Belmondo in zichzelf praten — iets heel anders dan een commentaar. De lange bedscene in de film gebruikt alleen de uiterste omtrekken van het verhaal (Jean Seberg wil zich niet helemaal geven, hoogstens een beetje terwille van haar ijdelheid, maar Jean Paul Belmonde wil juist meer dan een vluchtig avontuur) en rust dus voornamelijk op het decor, dat spannend genoeg is.

Fellini en Antonioni zijn nog meer met het neorealisme verbonden. Fellini bracht de kunst van het onderbrengen van zijn spelers en hun capriolen in de massa tot een perfectie, die hij evenwel in *La dolce Vita* voor een meer heroiserende, ouderwetsere stijl liet varen. Antonioni schetst zijn personages steeds in breuk met hun omgeving, waardoor hij soms een dialoog tussen mensen en decor kan suggereren, zoals nog niet eerder bereikt werd. Soms echter wordt het decor al te opzettelijk gebruikt en ouderwets symbolisch, zoals de troep gekken midden in de velden van *De kreet* of de groep scholieren, die in *Het Avontuur* uit een kerk komen — een citaat van Rossellini trouwens.

In vogelvlucht is het zo mogelijk aan bepaalde filmers, die volgens de nederlandse kritiek het moderne levensgevoel helpen bepalen, het tijdgebondene op te merken. Niet eens dient te worden vermeld, dat de selectie nogal willekeurig is. Bergman werd niet genoemd, noch Renoir, Bresson, Dreyer, Welles, Bunuel of Mizoguchi. De kritiek kan m.i. beter uitgaan van het tijdgebondene, de vorm, de veronderstelde natuurlijkheid dan van de sfeer of de aansluiting bij het moderne levensgevoel. Daarbij zal rekening moeten worden gehouden, dat film geen realistische vorm is, maar steeds op afspraak berust — hoe natuurlijk die ook lijkt.

LOPEN VLIEGEN VALLEN

lopen
met een steek van zwart papier
en zwarte rook in de handen,
redeloos een rivier dempend, deze
stad bezoeken met de geest
van mohammed, in schepen van
arabië deze weg vervolgen.

vliegen
met de vleugels van gabriël,
deze engelen van beroemde
redenaars, mijn sokrates
in zijn zakboek, verdoemde
reaktie op zijn sporadiese
bezoeken, zijn bergen
in de huiskamer van zijn gezin.

vallen
met parachutes aan een rug van
luchtdruk, zijn eigen barometer
in zijn dode keel, meervoudige
loopgraven, met dit nucleair
wapen in de borst dalen
op de modder van zijn aarde.

breedmetend als een roofdier
besluip ik zwak een herkulesspringer
verdwaald in
dat roestvrije begrip.

ik ben bestand tegen
alle ziekten, onsterfelijk,
een beginnend woord
spreekt stem in mijn roepende neutraliteit.

ontspannen zwerf ik
rondom alle vlaggen op alle schepen
havenloos als
mijn stoomboot
zweren op die vingers als een lijk.

ik vind een verbannen weg
op mijn woordelijk gestamel.

dit is een jas, een lied
zing ik
klaar voor de opkomst
van alle
verdwaasden in de torens van een grote
zonnestad.

stad en land

heel realisties loop ik zwarte schoenen,
knoop zwoele zwachtels rond
mijn lichaam,
ontspan, bemerk grote
paarden naast mijn stelling.

reusachtig en
vermakelijk, een zeepbel van
woorden roest mijn zwijgend
mes, gebalsemd
keur ik razernij.

eenvoudig groei ik, stijg ik
hoog en hoger, morrend
kalmeert mijn dagblad
van daden.

verwonderd, betastend dit massieve
lichaam van licht, wasem
op het glas van mijn
prisma.

kleurenblind, ultra-violet licht
in mijn hoofd, bemerk
ik stromend zeewier, vis
in mijn hoofd, verdrink
ik in zee.

bodemliggend en gokkend om
de rust van mijn beweging.

metafisiese vlucht

bezwarend vrees ik
leefhout, sprankel aardige
kondoleanties
aaneen.

spring, krom reklame van
aandelen, bevestig
spreekadem
aan het lawaai,
klim oranje
in een chinese boom.

kapitaal is mijn lachende
zolder,
brallend vraag ik
permissie, snel zuidafrika
van mijn gebed.

breekt het water een
vogel,
breekt de lucht een
vis,

dwaaltuin bezoekend, hier nog
hoog en vreedzaam
beijver ik mij
(als een bij)
wreed honingzoekend

is hij koopman
van mijn
bestaan.

een klein onbewustzijn
in mijn denken.

droevig springt hij
hindernissen.

rood klinkt water, elektriese
stoel
voor mijn misdadiger.

L. Ross

KLEIN ZIELTJE

Klein zieltje klein zieltje staat achter de deur
klein zieltje klein zieltje waar treur je toch veur?
(kinderliedje)

Was *De geheime tuin* afkomstig van een ander schrijver, een schrijver zonder oeuvre, zonder reputatie, men zou kunnen zeggen: het bleef onopgemerkt. Wel werd het natuurlijk hier en daar obligaat beoordeeld: J. H. W. Veenstra bijvoorbeeld gaf zich in Vrij Nederland (van 18 januari 1964) moeite om er kwaliteiten aan op te merken, zonder het nochtans verder te brengen dan de vriendelijke bewering dat Gomperts „de beste literaire presentator van ons land" mag heten, „zoals hij ook periodiek op de televisie bewijst". Maar in feite bleef dit boek van een essayist, die met zijn bundel *Jagen om te leven* eens grote verwachtingen wekte, *onbesproken*! Wij zullen nagaan waaraan dat ligt.

De opzet van *De geheime tuin* getuigt van een bescheidenheid die een debutant zou sieren. Gomperts vergelijkt de Nederlandse letterkunde met niet meer of minder dan een tuin. Die tuin wordt aan het oog onttrokken door een muur. „De inhoud van dit boek nu bestaat uit de resultaten van vluchtige blikken over de muur van die geheime tuin",verklaart hij in een Voorbericht. De schrijver heeft „wat rondgekeken, hij heeft wat gelezen, hij heeft wat nagedacht" (bl. 179). Kan het pretentielozer?

De meeste stukken schreef Gomperts voor het dagblad Het Parool. Hij drukte ze ongewijzigd in zijn boek af. In 1954 bezocht hij bijvoorbeeld het priëeltje van Betje Wolf dat in slechte staat verkeerde. In augustus 1963 bleek de toestand van hetzelfde priëel „verergerd"; hij vermeldt dat in een *noot*, menende dat zo'n stuk niet *up to date* mag worden bijgewerkt. Joke Kool-Smit definiëerde dit boek als een litteratuurgeschiedenis (in Het Parool van 11 april 1964), „een litteratuurgeschiedenis zonder het vervelende vulsel"; dat

vulsel zij mevrouw Kool met liefde geschonken, maar wat moeten we met een litteratuurgeschiedenis die niet voldoet aan de enige eis die men daaraan mag stellen, n.l. dat men er data en andere gegevens in op kan zoeken? *De geheime tuin* is een verzameling kranteknipsels.

Gomperts houdt zich verre van iedere pretentie: „een essayist blijft op de begane grond". En hij is een geboren essayist! Als iemand hem vraagt: „wat is een essay?" (bl. 179), dan voelt hij zich „als een schaap, dat men verzoekt zich uit te spreken over het wezen van de wol". Die wol groeit weliswaar wat langzaam, maar om de zoveel jaar lijkt de vacht toch voldoende toegenomen en het klimaat gunstig genoeg om tot een voorzichtige scheerpartij over te gaan. Als onderwerp koos Gomperts deze keer hoofdstukken uit de litteratuurgeschiedenis, zonder methode of systeem, gewoon aan de hand van nieuwe uitgaven en dergelijke die de redaktie van Het Parool bereikten. „De onze is geen grandioze letterkunde", meent Gomperts, maar „wie er niet van weten wil, wil iets van zichzelf niet weten en dat is een bedenkelijke trek". De Nederlandse litteratuur is inderdaad de moeite van het bestuderen waarachtig wel waard, al maken bepaalde schrijvers het ons soms moeilijk.

Gomperts is zuinig met zijn initiatieven. In het algemeen beperkt hij zich tot het overzichtelijk samenvatten van andermans studieresultaten. Het opstel over Wolff en Deken bijvoorbeeld bevat, afgezien van het verslag van zijn bezoek aan het bouwvallige priëeltje, weinig wat we niet reeds uit Ghijsens *Dapper vrouwenleven* („een nare titel voor een helder geschreven boek", vindt Gomperts) wisten. In het hoofdstuk over Beets komt hij echter plotseling voor de dag met een eigen theorie. Hij verklaart Beets' teleurstellende ontwikkeling na de *Camera* „eerder uit maatschappelijke dan uit psychologische motieven" (bl. 27). Een „zelfstandig schrijverschap" was destijds „een nog grotere absurditeit dan het tegenwoordig is". Beets „had de aanleg om een nederlandse Dickens te worden", maar men kan hem „niet verwijten, dat hij weigerde zijn carrière te verspelen". Wat bedoelt Gomperts hier in feite? Dat Beets wel een Nederlandse Dickens zou zijn geworden, als de maatschappelijke situatie van de schrijver maar anders was geweest, meer op die in Engeland had geleken? Mag deze zienswijze nieuw zijn, dan

denkt men toch aan dat soort nieuws waarvan Nietzsche in *Unzeitgemässe Betrachtungen* zegt: „und so gewiss es neu ist, so gewiss wird es nie alt werden, weil es nie jung war, sondern als Grossonkel-Einfall aus dem Mutterleibe kam".

Op bl. 184 stelt Gomperts vast: „Ook in een dagblad, *juist* in een dagblad, behoren naar mijn vaste overtuiging de beste boeken besproken te worden". Vandaar dat wij in *De geheime tuin* belangrijke Nederlandse schrijvers behandeld vinden, dikwijls met een terloopse opmerking van Gomperts erbij: een vluchtige blik over de muur. Als Couperus verzameld wordt herdrukt, hoopt Gomperts dat nu ook in het buitenland de aandacht op hem zal worden gevestigd. Waarom eigenlijk? Wat kan het Gomperts schelen? Verder bepleit hij „enige klementie" met deze auteur: „Couperus is erg ongelijk", vindt Gomperts, „en men moet het uitnemende niet verbergen achter het vrijwel onleesbare, dat óók uit zijn vruchtbare pen is gevloeid" – een stijlbloempje dat naar bigotterie riekt. De rest van dit opstel verloopt in conventionaliteit. Couperus heet dan „niet zo groot als Proust, die een wereld geschapen heeft" (ik zou wel *vijf* werelden van Couperus kunnen opnoemen) enzovoort.

Het geringe suces van *De geheime tuin* kan men goeddeels verklaren uit het gebrek aan oorspronkelijke ideeën dat het lezen van dit boek tot een vermoeiende en weinig produktieve bezigheid maakt. Als Frans Coenen bijvoorbeeld in verband gebracht wordt met moderne schrijvers als Hermans, Van het Reve en Blaman, verwachten we een spitse analyse van het *verschil* tussen die schrijvers die echter in plaats daarvan gemakzuchtig over één naturalistische kam geschoren worden: „het schijnt een van de geliefkoosde, grootnederlandse romantema's te zijn, om uitvoerig te laten zien, hoe èrg het allemaal is" (bl. 84). Over Cohen: „Het verfrissende van Alexander Cohen is zijn onintimideerbare onafhankelijkheid" – een platitude. *Bewegend portret* van Wiessing: „een interessant en veelal boeiend boek". Dit zijn plekken waar de wol van ons essayistisch schaap wel onheilspellend dun is gebleven. Gomperts vindt Wiessing „ergerniswekkend, omdat hij in de grond van zijn kommunistische overtuiging niet voor rede vatbaar is" (een tautologie), ja, even later: „in de kern van zijn wezen is hij een fanatieke aanhanger van tirannie en terreur" (in de *kern* van zijn *wezen*?),

hoewel: Wiessing is „ten slotte een sympatiek mens", en waarom ook niet? In de krant merkt men de slordigheid van zo'n kritiek meestal niet op. Voor een boekuitgave had intussen dit gefutsel natuurlijk nooit in aanmerking mogen komen.

Over Annie Salomons vernemen we dat zij „geheel op haar eigen toonhoogte spreekt" (wat dat ook beduiden mag) en haar „*Herinneringen* zijn zo sympatiek, omdat zij zonder krampachtigheid zijn" – slapper formulering is moeilijk te bedenken. Gebrek aan bondigheid in zinsbouw, preciesheid en variatie van woordkeus, is de tweede reden waarom men met dit boek weinig gelukkig kan zijn. Een zin als: „mijns inziens is het zo geweest, dat de polemiek van Forum vaak heel scherp was en vooral die van Du Perron was vaak bijzonder doeltreffend" (bl. 136, 137), is werkelijk ontoelaatbaar weinig pikant, weinig pregnant geformuleerd, afgezien dus nog van de onnozelheid van de erin uitgedrukte gedachte. Hoor de toon waarop Gomperts het leergierig publiek meent te moeten onderwijzen: „Aanvankelijk werden de oprichters (van De Nieuwe Gids) Kloos, Paap, Verwey, Van Eeden en Van der Goes verbonden door een gezamenlijke vernieuwingswil, maar al gauw ontwikkelden al deze persoonlijkheden zich in verschillende richting" (bl. 43). Al gauw hebben we in de gaten dat men ons hier met *napraatzinnen* aan het hoofd zeurt. Men moet over een respekt afdwingende laag litterair zitvlees beschikken om zulke zinnen te kunnen produceren, maar de nieuwsgierigheid raakt er wel snel van verzadigd.

Dat is het teleurstellende, het frustrerende van dit boek: men zal er weinig onwaarheden in vinden, maar nog minder *waarheden* en dat is veel erger! Anders uitgedrukt: Gomperts is iemand die wel waardering heeft voor *Vincent Haman*, maar die zo'n boek nooit zal *ontdekken*! Zorgvuldig blijft dit al te bedaard enfant terrible van voorheen ('bedaard enfant terrible' noemde zijn discipel Nuis hem eens) binnen de perken der traditie, met vermijding van alle punten waarop discussie mogelijk is: *dodelijk* voor een essayist, die het immers van de polemiek moet hebben. Een parade van oude koeien is het gevolg; waarachtig wordt nog ergens de kwestie vorm of vent uit de sloot gevist. O ja, er wordt wel gepolemiseerd in *De geheime tuin*: tegen de schim van Nijhoff, tegen Van Duinkerken, tegen Hendrik

Paap (Meijer)
Romein - Gerhl

de Vries over Bilderdijk – godbetert.

Gomperts wijdt een kapitteltje in *De geheime tuin* aan de beschrijving van het genre van het essay. Volgens hem wordt het 'geschaad door de in zwang gekomen gedachte, dat het een tweederangskunst zou zijn, vergeleken met de gedichtjes en de verhaaltjes waaraan een bovenzinnelijke herkomst wordt toegeschreven' – toegeschreven door wie? in zwang gekomen wáár? Waar heeft Gomperts het eigenlijk over? Als hij bedoelt dat sommige mensen poëzie of novellistiek hoger aanslaan dan essays, heeft deze essayist dan voor zijn verdediging en rechtvaardiging wel de juiste toon gevonden? Willem Frederik Hermans opende eens het vuur op *De schok der herkenning* (in Propria Cures, 19 maart 1960), vergeleek Gomperts met Van Meegeren en merkte op: 'Niemand die nog enige illusie omtrent zijn eigen capaciteiten heeft, zal de ambitie koesteren *essayist* te worden'. Gomperts repliceerde prompt, maakte Hermans verdacht door hem te laten dwalen langs stapels door de uitgevers geweigerde essays en vroeg zich af: 'of het genre van Montaigne werkelijk zo inferieur is aan dat van Alie van Wijhe-Smeding'. Hij bedoelde natuurlijk dat hij zijn essays beter vond dan de romans van Alie, maar miste op het beslissende moment toch de moed om daarvoor uit te komen en verving zijn eigen naam toen maar door die van Montaigne. In de ogen van de Gompertsiaantjes werd Hermans hiermee listig, typisch à la Gomperts, schaakmat gezet. In werkelijkheid werd hier *niets* bewezen: want wat blijft er van Montaigne over, als men niet Alie van Wijhe-Smeding (wie is dat?), maar iemand als Shakespeare tegen hem uitspeelt? Nee, een polemist kan men deze Gomperts nauwelijks noemen. Daarvoor stemde zijn definitie van het essay (wat rondkijken, wat lezen, wat nadenken) ook teveel overeen met het goedmoedig ideaal van een hollandse spectator redivivus.

Toch heeft het er eens uitgezien alsof Gomperts tot méér in staat was. Na twee bundels destijds nogal overschatte poëzie verwekte hij in 1949 een schok met *Jagen om te leven*, een bundel essays in het voetspoor van Menno ter Braak, niet helemaal origineel dus, maar wel talentvol alleen al in de keuze van het voorbeeld. Van het essayisme van Ter Braak, die, zoals Gomperts in een interview met Renate

Rubinstein vertelde (afgedrukt in Vrij Nederland, 30 maart 1963), 'het essay beoefende als een vrij persoonlijke en lyrische uitingsvorm en die ook kritieken schreef in die zin dat hij zijn eigen meningen op de voorgrond stelde en ze dan illustreerde aan het besproken boek', nam Gomperts intussen voorgoed afscheid. Boven Ter Braak verkoos hij Edmund Wilson. 'Je moet loyaal zijn tegenover het onderwerp waarover je kritiek gaat', meent hij. Ter Braak was dat *niet*. Die plaatste steeds zijn eigen meningen op de voorgrond. 'Ik heb in het begin eigenlijk geprobeerd iets te doen wat niet in overeenstemming is met mijn smaak', bekent Gomperts thans. De overgang van die periode van vals Terbraakianisme naar het spectator-achtige van tegenwoordig vinden we in *De schok der herkenning* van 1959, een boek dat weliswaar geen schok meer gaf, maar waar toch nog wel hier en daar discussies om ontstonden, in tegenstelling tot het derde en laatste boek, *De geheime tuin*, dat bij zijn verschijnen niemand boos of blij maakte. Het heeft dan ook iets professoraals in zijn pedanterie, zijn stijve grapjes, zijn litterair parasitisme, dat Gomperts eigenlijk lijkt voor te bestemmen voor de verhevenheid van een leerstoel. De NRC van 18 januari '64 meende reeds dat Gomperts 'een zeer bijzonder docent' aan een of andere universiteit zou kunnen worden: 'in de Verenigde Staten of Engeland, waar schrijvers, dichters of essayisten van zijn kaliber terecht zo snel mogelijk bij het literatuuronderricht aan de universiteiten worden ingeschakeld, zou hij dit, als hij wilde, zeker al zijn'. Gomperts zou dus best de Nederlandse Edmund Wilson kunnen worden, als de maatschappelijke situatie van de schrijver maar anders was, meer op die in Engeland of de Verenigde Staten leek.

Het bundeltje 'causerieën over de invloed van invloed in de literatuur', *De schok der herkenning*, werd indertijd nog wel als belangrijk beschouwd. Het kan – nu ik hier toch bezig ben aan Uren met Hans Gomperts – geen kwaad dit boek nog eens aan de tand te voelen.*) De waarde ervan werd gezocht in de nieuwe vorm van litteratuurbeschouwing, waarvoor het een pleidooi houdt en die niet

*) Hier zijn enkele bezwaren tegen dit boek verwerkt die eerder gepubliceerd werden in Propria Cures, 28 oktober 1961.

alleen de eigenschappen van het litteraire kunstwerk vaststelt, zoals het 'new criticism' doet, maar vooral het uitspreken van een waardeoordeel mogelijk maakt. Gomperts maakte daarvoor gebruik van een informatie-theorie. De theoretische kant van het boek is niet indrukwekkend. Het betoog bereikt spoedig het punt, waarop de informatietheorie, zoals Gomperts haar hanteert, door de mand valt: 'Een boek, dat wij gelezen en begrepen hebben, lezen wij niet onmiddellijk nog eens. Als wij ons alles nog precies herinneren, zou het ons niet opnieuw boeien'. Let wel: Gomperts spreekt hier van een *litterair* boek, dat dus niet alleen feitelijk, 'formeel' nieuws aanbiedt (zoals 'een verhaal over een tocht op een houten vlot van Chili naar het Paaseiland'), maar vooral 'substantieel' nieuws ('een nieuwe kijk op het leven, een persoonlijke manier van ervaren, die iets aan onze eigen ervaring toevoegt'). De vraag rijst: waarom zou een boeiend boek, direkt na een consciëntieuze lektuur (zodat wij ons alles nog herinneren), bij herhaald lezen niet meer boeien? Sterker: zou een tekst zijn uitwerking verloren hebben, als je hem *uit het hoofd kent*? (En nu bedoel ik *niet* bijvoorbeeld een gedicht, waarvan de rijkdom aan facetten wordt bedreigd door een voorbarige interpretatie, die met het uit het hoofd leren gepaard kan gaan en die een zeker wantrouwen jegens verzen citerende lieden rechtvaardigt: dat is weer een ander probleem.) Dat een bekend of *gekend* litterair werk, waaraan dus 'formeel' noch 'substantieel' iets nieuws valt te beleven, niet onmiddellijk weer zou boeien of zelfs.... schokken, is een onjuiste stelling en met deze onontkoombare consequentie van Gomperts' informatie-theorie is deze theorie, met respekt voor de beperkte dienst die zij aan Gomperts bewees, bijvoorbeeld in haar confrontatie met de overigens weinig actuele theorie der 'perzische tapijtjes', voor mij veroordeeld.

Maar behalve een theoretisch, heeft het boek een aantal, even weinig schokkende, 'praktische' aspekten, waarvan ik enkele, die mij het meest 'shocking' voorkwamen, wil behandelen. We lezen een paar bladzijden met een vergrootglas (een instrument dat deze Nederlandse Edmund Wilson aanbeveelt). De inzet is: Menno ter Braak.

Menno ter Braak is diepgaand, revolutionnerend, beinvloed door Edgar du Perron, meent Gomperts. In het

Démasqué der schoonheid 'belijdt' Ter Braak zijn voorkeur voor Stendhal. 'Voor de naam Stendhal moet men hier eigenlijk lezen Du Perron', zegt Gomperts, 'Stendhal, die meer dan voor Ter Braak voor Du Perron het grote voorbeeld is geweest, symboliseert hier de concrete invloed die door Du Perron is uitgeoefend'. Daar kan men tegenover stellen dat Andreas Laan (uit *Hampton Court)* al hartstochtelijk verslingerd was aan Stendhal; Stendhal bracht hem tot het besef van wat lezen kan betekenen en deed hem o.a. 'de vrees voor de oneindige hoeveelheid van het leesbare' overwinnen. De briefwisseling Ter Braak-Du Perron kwam intussen eens te meer bewijzen hoezeer Gomperts hier een losse flodder afschoot.

Vervolgens wijst Gomperts de invloed van Du Perron aan in het verschil tussen Ter Braaks essay over Just Havelaar, waarin hij 'bezield is door een geest van geven en nemen, die hem tot aan de ontmoeting met Du Perron kenmerkt', en zijn joyeuze, meedogenloze, aan stukken scheurende aanval op Binnendijks aesthetische beginselen in het essay 'Prisma of dogma?', het ene uit 1930, het ander uit 1931. Ik zal de laatste zijn, die de invloed van Du Perron op Ter Braak geringschat, maar hier moet toch iets gecorrigeerd worden aan de simplistische voorstelling die Gomperts van de zaken geeft. Ik ben het niet eens met Gomperts' samenvatting van het essay 'Just Havelaar en zijn tegenstanders'. Volgens Gomperts zag Ter Braak in Havelaar een tegenstander omdat hij 'in zijn vage humanistische predikaties appelleert aan een groot publiek van halve intellectuelen'; volgens mij heeft Ter Braak zich tot Havelaars tegenstander verklaard, omdat hij 'zijn ideaal van menselijkheid' afwees en omdat Havelaar 'de weg tot de werkelijkheid aan allen' wees, d.i. iets anders. Ter Braak bewondert hem juist 'omdat hij voor die nieuwe mens de gevaarlijke adoratie van een naar vaagheid hunkerend publiek heeft verdragen'. Halve intellectuelen worden in het essay niet genoemd. Verder beweert Gomperts dat het 'in dit stuk, dat bij de dood van Havelaar geschreven werd, niet zozeer piëteit (was) wat hem bezielde, niet zozeer voorzichtigheid, maar vooral zijn filosofische neiging om in sterke standpunten ook het zwakke te zien(. . . .), wat ook inhoudt dat hij het betrekkelijk gelijk onderkent in het stand-

punt dat hij bestrijdt'; dit is dan die 'geven-en-nemen-houding', die Ter Braak onder de invloed van Du Perron zou hebben laten varen. Een aardig voorbeeld, hoe iemand onder de invloed van een 'preconceived idea' (een term die ik ontleen aan Carry van Bruggen, aan Gomperts welbekend), in dit geval: het aannemen van een revolutionnerende invloed van Du Perron op Ter Braak, ertoe kan komen, de aangeboden feiten geweld aan te doen: om zijn theorie te bewijzen, ziet Gomperts zich genoodzaakt een besliste uitspraak van Ter Braak eenvoudig *niet te geloven*; Ter Braak stelt namelijk *uitdrukkelijk* dat de dood van Havelaar wèl bepalend is geweest voor de inhoud van het essay ('Bij zijn leven zou ik dat – n.l. dat hij Havelaar in een paar opzichten bewondert – niet gezegd hebben, omdat men met de levenden strijdt'). Maar dat strijden-met-de-levenden heeft Gomperts juist nodig als uitvloeisel van de invloed van Du Perron! Een bijzonder bittere grap had de duivel overigens nog voor Gomperts in petto: in de briefwisseling, bl. 12, kwam Du Perron met de bekentenis dat hij, wanneer men hèm een stuk over Havelaar had gevraagd (bij Havelaars dood), misschien nog wel 'vrijzinniger' zou zijn opgetreden dan Ter Braak! En we zijn er nog niet: hoe kan het 'joyeus en meedogenloos aan stukken scheuren' van een tegenstander (zoals Binnendijk) aan Du Perrons invloed worden toegeschreven, als het iedere lezer van Ter Braak bekend kan zijn, dat deze zich jaren voor de ontmoeting met Du Perron al talentvol met deze bezigheid occupeerde? De joyeuze en meedogenloze moord op Querido als litteratuur-criticus dateert al van 1927....

De schok der herinnering: 'Ter Braak had Querido aangevallen, maar hem tenslotte weer overeind gezet en hem afgeklopt met een beroep op de lezer, om te konstateren, dat hij zich weliswaar op Querido had gewroken, maar zonder persoonlijke boosheid' (blz. 143).

De geheime tuin: 'deze polemiek (met Querido) prikt in een opgeblazen pretentie en het leeglopen van zo'n volumineus fenomeen is uiteraard een overtuigend verschijnsel'; Ter Braak krijgt nu weer lof toegezwaaid vanwege 'een moeiteloos aangebrachte evenredigheid tussen doel en middelen' (bl. 191), hij laat 'de lezer in zijn felheid delen', zijn argumenten zijn 'klemmend', zijn betoog 'onontkoom-

baar': Ter Braak was dan ook 'voor de polemiek in de wieg gelegd'.

Over overeindzetten en afkloppen horen we hier niets meer – hoewel het zeker is dat Ter Braak, ook ná de ontmoeting met Du Perron altijd relativerender dacht dan deze. Zo worden beweringen uit *De schok der herkenning* door *De geheime tuin* stilzwijgend ongedaan gemaakt. Zo springt Gomperts met zijn resultaten om! Dit verschijnsel is een boeiend fenomeen: *De geheime tuin* is geen debuut! Het enige wat we horen, is de erkenning: 'er zijn veel onjuistheden gedebiteerd over de invloed van Du Perron op Ter Braak'. Inderdaad.

Tenslotte, om misverstand te vermijden, dit: een opvatting kan iets juists hebben, ook al deugt de argumentatie niet; ik ben het wel eens met Gomperts' stelling dat Ter Braak mede onder invloed van Du Perron 'zich zelf is geworden' (oud nieuws).

Ik blader verder in *De schok der herkenning*. Op bl. 111 en 112 komt Gomperts uit de bus met een biografie van Ter Braak. Dit biografietje berust niet op eigen studie: Gomperts betrok zijn informatie eenvoudig uit *Politicus zonder partij*, waar Ter Braak in een bepaald verband en met bepaalde bedoelingen een zelfportret gaf. Men herkent de gegevens, tam naverteld, dus, ook volgens de informatietheorie, tamelijk vervelend. Het komt niet in hem op, dat Ter Braak hier wel eens een.... partijdig, een eenzijdig portret kon hebben ontworpen. Gomperts is nu eenmaal ongevoelig voor de toon waarop geschreven wordt; hierover straks. Hij trekt intussen rustig zijn conclusies. Ter Braak wordt gekenmerkt door 'de traumatische afkeer van geweld en ruwheid van een hypergevoelige jongen' – en een hypergevoelig man, kan men eraan toevoegen. Maar hoe bête is deze conclusie, hoe gespeend van iedere persoonlijke interpretatie! Uit de gegevens, die Ter Braak ons aan de hand doet, kan men bijvoorbeeld de woede aflezen van een ambitieuze natuur, die zich in haar behoefte om haantje de voorste te spelen gefrustreerd voelde in een milieu waar haar dat onmogelijk werd gemaakt. Maar ook hier gaat Gomperts uit van 'gewoontewijsheid'. Uit dezelfde hypergevoeligheid distilleert hij een 'overduidelijke' verklaring van Ter Braaks dood, die mij niet overtuigt, ik vind haar

sentimenteel en goedkoop, maar ik heb geen zin daarover te bakkeleien. Tweede conclusie: 'Ter Braak had er behoefte aan om zichzelf de waarheid voor te houden over zijn jeugdneiging' enzovoort, een behoefte die Gomperts in verband brengt met 'zijn protestantse geneigdheid tot gewetensonderzoek'. Gomperts maakte zich in *Jagen om te leven* schuldig aan een eigenaardige contradictie: nadat hij de 'christelijke erfenis' als 'aanwendsel' dat 'tot eigenschap wordt' heeft afgewezen als een sprookje, volhardt hij in de gemeenplaats die Ter Braak voor 'een volledige protestant' verslijt, 'een voltrekker van een protestantse erfenis'. Ook die 'protestantse erfenis' 'zou wel eens een oud familiebezit kunnen zijn, dat door het protestantisme alleen in solidere fondsen is belegd' (vrij naar *Jagen om te leven*). Precies zo hier de 'protestantse geneigdheid tot gewetensonderzoek'. – Waarom deze tirade? Omdat ik eens afwil van dit zachtmoedig gezwendel met het woord 'protestant' ad usum delphini, waarmee men het niet laten kan te trachten Ter Braak in te lijven bij een vaderlands volksdeel. Protestant is protestant, geneigdheid tot gewetensonderzoek is iets anders. Ter Braak was niet rooms en niet protestant (hoewel men in ons leger soms meent dat zoiets niet kan) en zijn gen. tot gew. was dus ook niet rooms en niet protestants.

We slaan twee bladzijden om en lezen daar, dat Gomperts niet houdt van het *Carnaval der burgers*, 'een boek, waarin geprobeerd wordt de poëzie, het onherhaalbare te verdedigen, maar de schrijver doet dat in proza en door middel van herhalingen'. Het argument van het proza is Gomperts onwaardig: schreef hij zelf niet in *Jagen om te leven* over de dichterlijkheid van Ter Braak, 'zijn gevoeligheid voor atmosfeer, beelden en nuances', die niet minder was dan die van Slauerhoff en Marsman? Daar gaf Gomperts zich tenminste rekenschap van het onderscheid tussen dichterlijkheid en het schrijven van gedichten; dat inzicht blijkt teloorgegaan. In *Jagen om te leven* horen we ook niets, in verband met het *Carnaval*, van herhalingen. Wel van 'een kruistocht om de dichter te vinden', 'achtereenvolgens in het kind, in de minnaar, in de gelovige, ja in de burger en zelfs in de dichter'. Treedt het *Carnaval* inderdaad in herhalingen? Marsman, in zijn voortreffelijke studie over Menno ter Braak, waagde de 'paradoxale uitspraak', 'dat het

Carnaval geen enkele herhaling bevat!' Mij persoonlijk heeft geen enkele herhaling gehinderd, maar ik ben ook niet bevooroordeeld ten opzichte van de herhaling. Intussen, een boeiend tournooi: 'kruistocht' contra 'herhalingen', dat is: de oude, de jonge Gomperts, de geboeide, de gefascineerde, contra de nieuwe, de oude Gomperts, de verveelde, de vervelende, de niet 'van Ter Braaks wijdlopigheid bezetene', die het *Carnaval* vervelend is gaan vinden ('voor iedere lezer, die slechts chaotisch geboeid wil worden, is het *Carnaval* een vervelend boek', schreef Ter Braak) en die nu van zijn informatie-theorietje gebruik maakt om die verveling te 'argumenteren': verveling, geen schok, dus herhaling d.i. weinig informatie. 'In nuchtere termen kan men zeggen dat het boek weinig informatie behelst en te veel overbodigheid', betoogt hij dan vanaf zijn kathedertje.

Gomperts trekt een alinea uit voor Ter Braaks dissertatie over Otto III; volgen wij zijn voorbeeld. De 'dichterlijke inzet' van deze dissertatie is, volgens Gomperts, 'de onmogelijkheid om de droom van een universeel Godsrijk op aarde te verwezenlijken'; Otto III verschijnt dan als 'het kind, de minnaar, de gelovige, de krankzinnige van het *Carnaval*'. Dit aperçu is flagrant onjuist. Ter Braaks inzet was: de samenhang en het onderscheid tussen individu en collectiviteit te analyseren in een tijd, waartoe bepaalde inzichten van de historicus Bernheim de promovendus toegang verschaften. Ter Braak toont juist aan, dat de poging tot verwezenlijking van dit Godsrijk op aarde helemaal geen droom was, maar een traditionele vanzelfsprekendheid, waarbuiten de Middeleeuwer zich niets voor kon stellen, en Otto III geen dromer, geen 'Phantast auf dem Kaiserthrone', maar een berekenend politicus (met zijn politici). Men kan zich moeilijk onttrekken aan de indruk dat Gomperts dit proefschrift ongelezen heeft gelaten (zoals velen) en genoegen heeft genomen met een slordige lectuur van het opstel *Een keizer van de staat Gods*, waarin Ter Braak het wetenschappelijk betoog tot fabel verdichtte.... Gomperts vindt dat de dissertatie, afgezien van de 'inzet', 'geheel behoort tot de vakliteratuur over middeleeuwse geschiedenis' die Gomperts kennelijk koud laat. Deze opvatting vindt schijnbaar steun in een uitlating van Ter Braak, waar hij schrijft dat het boek 'veilig begraven ligt onder het

Vgl. Verantwoording in K.W. VII

objectieve stof der bibliotheken', hetgeen hem wonderlijkerwijze niet verhinderde het pijlsnel op te graven om het tegen de kritiek van prof. G. van der Leeuw op *Van oude en nieuwe Christenen* uit te spelen (Verzameld Werk IV, 387): men moet altijd oppassen met deze schampere Ter Braak! Ter Braak liet 'geen atoom van zijn wetenschappelijk verleden verloren gaan', zoals hij over Nietzsche zei (III, 88) en inderdaad is *Otto III* een sleutel op het oeuvre van Ter Braak, met name op *Van oude en nieuwe Christenen* (Ter Braak verklapt het zelf met zoveel woorden: IV 168), een sleutel die Gomperts helaas niet heeft kunnen vinden. En als men wil, kan men in Ter Braaks analyse van een Middeleeuws staatsmanschap een belangstelling voor het fenomeen politiek, in verband met culturele problemen, ontwaren, lang voordat de fascistische dictatoren zijn aandacht daarvoor opeisten en de onbetekenende Mussert – 'onze kleine Mussert', zei Ter Braak – het schrille hoofd opstak: 'De heer Mussert kan althans op deze niet geringe verdienste bogen, dat het ontijdig kraaien van zijn haan de dageraad van een nieuw schrijverschap bij Ter Braak heeft veroorzaakt' – een enormiteit uit *Jagen om te leven.*

Gomperts maakt veel werk van het hoofdstuk Nietzsche contra Freud uit *Politicus zonder partij.* Ter Braak stelt hierin, dat men in het werk van Freud het wetenschappelijk systeem, Freuds *resultaten,* los kan zien van de persoonlijkheid van Freud; men kan bijvoorbeeld over het Oedipuscomplex spreken, zonder een moment aan Freud te denken. Daarentegen kan men de *resultaten* van Nietzsche, bijvoorbeeld de figuur van Zarathustra, *niet* losdenken van de persoonlijkheid van Nietzsche; het is daarom buitengewoon riskant, naar Ter Braaks inzicht, Nietzsches resultaten bijvoorbeeld los te maken uit Nietzsches 'stijl', zijn 'wijze om waarheden te zeggen' (III 469), en hij verwijst dan naar mensen, die het woord Uebermensch in de mond nemen, zonder dat Ter Braak daarin de Uebermensch als 'resultaat' van het denken van Nietzsche terugvindt. (Dat een domoor ook het begrip Oedipuscomplex kan verfomfaaien, behoeft geen betoog.) Hier is geen speld tussen te krijgen, dunkt me, maar Gomperts denkt daar anders over. 'De schok der herkenning heeft Ter Braak t.a.v. Nietzsche uitzonderlijk helderziend gemaakt, maar hem tegelijkertijd ook verblind',

zegt hij. Ter Braak merkt namelijk in de gang van zijn betoog op, dat Nietzsche niet aan zijn resultaten verkleefd was: 'hij heeft het niet nodig, zich te beroepen op 'dat heb ik toen en toen gezegd' en 'zie mijn vorige werk, pag. x' ', zegt Ter Braak en juist daarin onderscheidt Nietzsche zich van de systeembouwer Freud. Nietzsche hangt niet tegenover het publiek aan resultaten, hij zweert niet bij *termen,* zoals Freud, hij geeft zijn 'resultaat' met ironische achteloosheid ten geschenke aan zijn tegenstanders! Volgens Gomperts berust dit op een misverstand: Nietzsche hechtte wèl aan zijn resultaten. Ten bewijze hiervoor analyseert Gomperts een Nietzsche-citaatje, waarvan dan blijkt dat Ter Braak verkeerd gelezen heeft. Heeft Gomperts beter gelezen? Ik heb niet eens zin om het te controleren: al te triomfantelijk zie ik meester Pennewip hier voor me staan, een heel strenge meester: één fout, zes min. Waar is het Gomperts om te doen? Hij wil beweren, dat Ter Braak verkeerd gelezen heeft, omdat hij Nietzsche *vantevoren,* 'meegesleept door een bepaald beeld', verkeerd begreep! Ter Braak zou dan niet Nietzsche gezien hebben, maar 'iemand die op Nietzsche leek, maar die Ter Braak was'. Dit nu is gemakkelijk na te gaan. Vond Ter Braak werkelijk dat de resultaten van Nietzsche er niet toe deden? In *Van oude en nieuwe Christenen* waarschuwt Ter Braak tegen de man die in Nietzsche de stijl, 'das rein Sprachliche', waardeert en zijn 'resultaten' voorbijziet: 'de schone of wijze taal belet hem het denken over de dingen, die zich door middel van die taal manifesteren' (III 231). Veelvuldig zijn verder de plaatsen, waar Ter Braak zijn bewondering uitspreekt voor de man die instaat voor zijn waarheden; een voorbeeld: de genoemde Just Havelaar (notabene). Hoe Ter Braak dacht over iemand die 'in een persoonlijk gesprek ongeveer alles met een goedige glimlach verried, wat hij in zijn werk met pathos of genegenheid had verdedigd', kan Gomperts nalezen in III 137. Ter Braak zou Nietzsche stellig niet hoog aangeslagen hebben, als hij niets dan vrijblijvende, briljante *nonsens* had verkondigd. Hij neemt zelfs soms het risico en maakt een 'resultaat' van Nietzsche los uit de formulering; een voorbeeld: 'Poëzie als roes' (V 368), Nee, als hier van een misverstand sprake is, dan ligt dat bij Gomperts, die ervan uitging dat een herkenning helderziend èn *blind*

maakt, dat 'de discipel gevormd wordt door de meester, maar hem ook opslokt' (bl. 5), en die in de relatie Ter Braak-Nietzsche zijn 'schoolvoorbeeld van de schok der herkenning' (bl. 110) niet graag zou missen. Daarom wordt de context verdonkeremaand, daarom horen we niets meer van het onderscheid dat Ter Braak maakt tussen resultaten (het systeem van Freud, de 'Errungenschaften' van Klages: dat wat 'den Bestand des unverlierbaren Wissens vermehrt') en resultaten ('de dingen, die zich door middel van de taal manifesteren'). Daarom komt deze digesten-exegeet parmantig aandraven met zijn Nietzsche-citaatje! Nog even: hoe oordeelde Ter Braak, die in Nietzsche immers alleen zichzelf zag, over de resultaten van Ter Braak? Zijn auto-citaten zijn in de Kronieken bij bosjes te vinden; een enkele keer verontschuldigde hij zich, als hij zich beriep op.... 'dat heb ik toen en toen gezegd'! En toch verklaarde Ter Braak van zichzelf: 'Ik heb geen enkele reden zijn uitspraken te onderschrijven als waarheden voor altijd en iedereen' (IV, 162). Was Ter Braak verkleefd aan zijn resultaten? Nee. Gooide hij dan zijn resultaten te grabbel? Evenmin. Het spreekt vanzelf dat iemand als Gomperts met zo'n paradoxale figuur geen raad weet. Ter Braak beschouwt Nietzsche als een vriend; Gomperts werpt tegen: 'Nietzsche gebruikt het woord niet in deze ongewone betekenis'; Ter Braak heeft 'nooit geheel geloofd, dat Nietzsche werkelijk dood was'; Gomperts merkt op: 'Vriendschap veronderstelt toch gewoonlijk een wederzijdse relatie'; Ter Braak geeft 'een goede term niet op voor het eerste het beste misverstand'. Voelt men het misverstand?

Het is duidelijk: Ter Braak schreef voor vrienden, Gomperts hield 'causerieën' voor een publiek. Hier een conclusie van Gomperts, een moraal, zou men bijna zeggen: 'men (moet) ideeën over Nietzsche niet aan Ter Braak ontlenen, als men ook bij Nietzsche zelf terecht kan'. Zeer juist. Maar zolang men terecht kan bij Ter Braak, moet men vooral geen ideeën over Ter Braak ontlenen aan Gomperts: het enige bewijs van Gomperts' stelling is Gomperts zelf, Gomperts die alleen maar Gomperts en nog eens Gomperts ziet en *de schok der herkenning* uitvond als een welluidend excuus voor slecht lezen en je eigen meningen op de voorgrond dringen.

Volgen wij het spoor terug: in *Jagen om te leven*, het boek waarin Gomperts nog vond dat de 'resultaten' van Nietzsche ondergeschikt waren aan zijn.... stijl, schreef hij een bijna overal uitstekend artikel over Ter Braak, getiteld 'Uzzeltje'. Aan het slot daarvan gaf hij zich enige moeite om, zonder al te geforceerd te doen, Ter Braak met de hoofdpersoon in dit kinderversje te identificeren. Ik meen mij die moeite te kunnen besparen: uit de toon en uit de resultaten van dit stuk blijkt, waarom ik Gomperts achter de deur vind staan.

T. Haan, die behoefte voelt op bovenstaand artikel te reageren, zal dit doen in het oktober-nummer, daar De Nieuwe Stem in september geheel gewijd is aan de culturele problemen van Vlaanderen en Friesland.

De redactie

Frans de Bruyn

EEN ZEEPAARDJE

een beetje vroeger
of misschien een tikje later
het komt er och god niet op aan
was ergens een paartje
waarschijnlijk een zeepaardje
want het leven begon
in een of andere zee
met (ongetwijfeld)
nog een ander paardje
vrouwelijk plus kouwelijk
en de rest kwam wel vanzelf

maar het kleinste natuurbad
is nog te groot
ik bedoel: voor mij
want ik ben nl. doodsbang
voor iedere vorm van water
zodat ik slechts heel landerig
met nachtmerries kan paren
sedert alle vloeistof
grondig verpest werd
door het krachtvuil
van numismatieke venten

en ik die zo graag
een zeepaardje zou wezen
in een koude vrouwelijke zee

het water uit de kraan (waarom bron – liever kraan)
is goedaardig
en waarom water – ik drink nooit water
zeg liever vocht
maar al mijn cellen verzetten zich tegen
vaagheid door nuancering

en ook de wolk zelf – de nuage de nuance
wenst zich aan de lijn te houden
striptease van de arcering
ik hou niet van de lijn en ik hou niet van de striptease

niet dat het er iets toe doet wat één korreltje homo sapiens
niet zo sapiens
betwist

alleen maar: vele korreltjes zijn nog geen lijnen
en de lijnen wegen lichter
zelfs de wolken zijn geen luchtbel
die gewichtloos explodeert

nee de lijnen zijn onzichtbaar
dwingend met hun handen
god en duivel in de hoofden van de mensen

ik hou niet van de striptease
en nog minder van de lijnen

zo frugaal als Kouwenaar

zou ik willen zijn, zo
onpatetisch
als Verhagen
maar wie maakt
de poel waarin hij zwemt

woorden om af te tasten
tot op glibberige velden
wij staan altijd wankelmoedig

en bovendien
er is iets mis
met al die verschuivingen

er is altijd iets mis zodanig
dat schizofrenie betekent
zijn poel zijn veld bemodderd
ontwaterd
als ware het mijn eigen

lens
drijvend op water
contact
strikt infra en ultra

L. Hornstra

BLAUWE EN RODE JEUGD

Het is een genoegen èn een opgave om de 500 bladzijden dikke dissertatie van G. Harmsen, die onder bovenstaande titel in 1961 te Assen uitkwam, te recenseren. Een genoegen omdat het een onuitputtelijk boek-om-in-te-bladeren is, met veel gegevens (ook in de 100 blz. noten achterin) die voor een deel onherroepelijk verloren gegaan zouden zijn als de schrijver ze niet in dit werk had vastgelegd. Vooral het belangrijkste begin van de Nederlandse jeugdbeweging: de kwekelingenactie, wordt uitvoerig uit de doeken gedaan. Maar iedere oudjeugdbeweger zal wel snel kijken naar zijn 'eigen' jeugdverenigingen; meervoud vaak, want begon men niet met een blauwe, om in de eerste of tweede rode te eindigen?

Wat in al zijn beschrijvingen treft, is, dat het typische, moeilijk te omschrijven jeugdbewegingskarakter kleiner is naarmate ouderen de leiding hebben, resp. vele ouderen lid zijn, resp. de jeugdbond tegen een vereniging of partij van volwassenen aanleunt. Hoe minder men deze verschijnselen ziet, hoe meer jeugdbeweging dus. Voorts blijkt uit zijn beschrijvingen, dat een zekere 'geroepenheid' een noodzakelijk ingrediënt is, een geroepenheid om een 'betere maatschappij' te scheppen. Deze twee: de vrijheid en de geroepenheid, men kan (wat minder extatisch) ook zeggen: vrijheid en verantwoordelijkheid, werden in de jeugdbeweging op zeer bijzondere, persoonlijke wijze beleefd, en hier en daar tot het uiterste doorgevoerd: het Vrije Jeugd-Verbond (De Moker en De Branding) is er het overtuigendste voorbeeld van, maar ook elders kan de schrijver op extreme beoefening van beide deugden wijzen.

Wat betekenden deze deugden, welke functies hadden zij? Dat is naar het mij voorkomt vrij eenvoudig: de jeugdbewegers oefenden zich om in een snel veranderende maatschappij als volwassen verantwoordelijken op te treden. Dit 'oefenen' kan alleen geschieden als vele mogelijkheden tot het uiterste worden onderzocht. De vrijheid moet, tijdens deze training, niet optimaal, doch maximaal zijn. De veranderende maatschappij moet maximaal veranderd worden. Onrecht moet bestreden worden, dus eerst als zodanig gekend worden. Alles wordt kritisch bekeken, op een goud-

schaaltje gewogen. Geen maatschappelijk, geen cultureel, geen kunstzinnig, geen sociaalwetenschappelijk probleem, of het wordt onderzocht, bekritiseerd, toegejuicht, afgewezen. Men raakt dan ook onder de indruk van het overstelpende materiaal dienaangaande dat Harmsen bijeengebracht heeft. Ook toont hij aan, dat de jeugdbewegers later meestal geen middelmatige mensen werden, en vaak ver uitstaken boven hun oorspronkelijk milieu — ofwel ze bleven hun revolutionaire gezindheid in de meer oorspronkelijke vorm trouw.

Het is onmogelijk voor een maatschappelijk verschijnsel één verklaring te geven die afdoende en alleenzaligmakend is. Veel aspecten vragen om nadere beschouwing. Maar het lijkt mij onmiskenbaar dat het oefeningskarakter, het zich voorbereiden op later, het hoofdkenmerk is van alle puberteit en in het bijzonder van de (vroegere) jeugdbeweging. Van de middenklassen namen eraan deel degenen die een heftige puberteit vertoonden, van de arbeidersklasse zij die voor het éérst een puberteit hadden. Men kan dit op verschillende wijzen bezien. Men kan erop wijzen dat de jonge arbeiders nu eindelijk wat speelruimte kregen om zich persoonlijk te ontplooien en in de puberteit en adolescentie al datgene te beleven wat voor de karakterontwikkeling zo waardevol is. De schrijver doet dat dan ook. Men kan er echter ook op wijzen (doch ontmoet dan wrevel), dat de puberteit, de speelruimte enz. (tegenwoordig het nozemgedrag) juist daar ontstaan waar de jonge mens 'vervreemd' is van zijn menswaardige staat, in de zin dus van de 'vervreemding' (alienation) van Marx, berustend op de maatschappelijke onteigening. De wet op de kinderarbeid en de verlengde schoolplicht hebben weliswaar de gezondheid bevorderd doch de vervreemding vergroot.

Het is ook opvallend, dat in de beschreven jeugdbeweging vrijwel alleen de arbeidersjeugd en de jongeren uit de kleine en middelkleine middenstand betrokken waren — geen rijke jongelingen! (op enkele uitzonderingen na).

Enkele kritische overwegingen wil ik niet achterwege laten. Mag men spreken van een generatieconflict, zoals de schrijver doet? Hij begint zijn boek met een aantal gemeenplaatsen die gelukkig door hemzelf later gelogenstraft worden. Want wat moet men denken van de volgende zin: 'In het natuurverschijnsel der generatiewisseling ligt de jeugdbeweging als mogelijkheid besloten'. Zelfs het woord generatiewisseling is onjuist, en een jeugdbeweging heeft men over de gehele aarde in alle tijden bijna nooit gehad. Ook de afgezaagde bewering dat 't gezin aan betekenis inboette,

moet betwijfeld, n.l. eerst bewezen worden. De schrijver beperkt zijn bewering wel door te spreken van de sociale en economische betekenis, maar dat is een schijnbewering omdat hij niet duidelijk maakt wat hij daaronder verstaat. Men kan immers precies de tegenovergestelde bewering doen – met beter klinkende argumenten en meer recht: nog nooit heeft het gezin zulke grote lasten op de schouders gekregen: opvoeding, voeding, begeleiding, ontspanning, sociale vorming, economische steun, zij duren steeds langer, de ouders worden steeds zwaarder belast.

De schrijver heeft het over 'de natuurlijke tegenstelling tussen de generaties'. Dit is een misverstand. Het woord 'natuurlijk' mag in een wetenschappelijk werk als dit niet voorkomen. Bovendien is het vermeende verschijnsel slechts in de eigen cultuur (vermeend) geconstateerd.

Als de schrijver aan het eind van zijn boek een 'nadere definitie van jeugdbeweging' (blz. 375), d.w.z. meer inzicht in het verschijnsel, wil geven komt hij er niet meer uit: het is een wirwar van: strijd voor rechten van jeugd en vrouwen, democratisering, verzet tegen gezin en school, de natuur als symbool, het op de spits drijven in gesecula-riseerde vorm van de calvinistische kleinburgerlijke levenssfeer, het ziel-lichaam-dualisme, reactie op industrialisatie en urbanisatie (hier schiet hij ineens raak, als hij opmerkt dat de jeugdbeweging juist vaak afrekende met prekapitalistische verschijnselen), emotionele afwijzing van genot, amusement, onechtheid. Hij verwart voortdurend oorzaak en gevolg en blijkt niet in staat er enige lijn in te brengen. Toegegeven, het probleem is ingewikkeld, en te groot om door één man te worden opgelost, maar het is spijtig in dit belangrijke werk zoveel onevenwichtig heen-en-weer-springen te zien. Op blz. 380 lezen we: 'Wat in de (....) terminologie van bepaalde politici een *generatieconflict* heette, was in de grond van de zaak een stuk klassenstrijd.' Op blz. 381 zegt hij van de vrije jeugdbeweging dat 'zij naar ons inzicht een eerste schakel was in het aanpassingsproces van de jeugd aan de huidige maatschappij'. Inmiddels is de lezer de theoretische kluts wel geheel kwijtgeraakt. Wat de schrijver dan nog over de *huidige* jeugd ten beste geeft, raakt kant noch wal. Als men wil aanschouwen dat de Westerse sociologie geen behoorlijk referentiekader heeft waarbinnen waarnemingen een plaats kunnen vinden (afgezien van verdere verwerking), dan is ook dit boek in zijn beschouwingen weer een leerzaam voorbeeld.

Laten wij de schrijver des te dankbaarder zijn voor de ontzagwekkende hoeveelheid goed verzameld schriftelijk

en mondeling materiaal, dat geordend, toegankelijk en controleerbaar in dit boek is uitgestald.

Iedere oudjeugdbeweger ontdekt natuurlijk kleine onjuistheden (of méént ze te ontdekken). Voor de innig gehoopte tweede druk (in goedkope uitgave) dan ook de mijne:

(1) Op blz. 420 staat: 'P. A. Kooyman bleef het anarchisme trouw en schreef in 1936. . . .' Er is geen sprake van trouw of ontrouw, want Kooyman is nooit anarchist geweest. De vergissing is vergeeflijk, want Kooyman schreef en schrijft nog altijd in anarchistische blaadjes.

(2) Op dezelfde blz., even hoger, staat dat Van der Linde, Kooyman en De Haas een 'romantische' bom gebruikten en niet 'de zoveel simpeler weg van de vuurwapens' bewandelden. Maar dan heeft de schrijver 'de bom' niet begrepen; het ging niet om een moord, maar om een demonstratieve daad.

(3) Op blz. 422 worden de beroemde Pinkster-Mobilisaties (PM's) opgesomd. Ik mis daarin Rolde (?) en zeker Schoorl (de laatste?).

(4) Op blz. 456 wordt over Marinus van der Lubbe geschreven, de brandstichter van de Rijksdag. Er wordt vermeld dat hij lid was geweest van de C.J.B. Jawel, doch men moet de merkwaardige Leidse revolutionaire verhoudingen gekend hebben, om de waarde daarvan te verstaan. Van der Lubbe was Spartakist toen hij zijn daad volbracht, en de vermelding daarvan ontbreekt. Dat de lezer voor Van der Lubbes leven en karakter verwezen wordt naar een publicatie van Jef Last, is te betreuren omdat Last milieu en motieven van Van der Lubbe niet begrepen heeft. Het beste kan men altijd nog het desbetreffende Roodboek raadplegen, dat ook afrekent met de leugens van het Bruinboek.

(5) De 'Liga tegen Imperialisme' is in Nederland opgericht door een 'intellectuelencomité' (o.a. Henriette Roland Holst en ik) waarin wel communisten zaten, maar niet de boventoon voerden. De Liga is eerst in Frankfurt door de bolsjewistische taktiek veroverd en toen door de anderen verlaten. De vermelding (blz. 342) dat de Liga van communistische huize in 1929 'ontstaan' zou zijn, is dubbel onjuist: niet communistisch en niet in 1929, maar 1927.

(6) De vermelding van de Revolutionaire Studenten Bond (Leiden 1927—1929) ontbreekt. Hij is van belang voor de samenwerking tussen jeugdige anarchisten (Branding o.a.), jonge communisten, spartakisten, studenten, ar-

beiders, nederlanders, indonesiërs (Moh. Hatta! Perhimpoenan Indonesia; proces tegen de Indonesische studenten). De R.S.B. is nog ter sprake gekomen op het SDAP-congres te Nijmegen, gericht tegen de linkse oppositie; Stien de Zeeuw kon verklaren dat de R.S.B. niets met de linkse oppositie te maken had.

(7) Wat zou het aardig geweest zijn de BIAP te noemen, de Bond van Internationale Auto-parasieten, d.w.z. de eerste principiële (!) 'lifters'! Hij is op een PM opgericht, compleet met bestuur. Doch de voorzitter werd geroyeerd omdat hij een keer met de trein was gegaan, en de secretaris omdat hij de fiets gebruikte. Een grap, maar nog vijftien jaren sprak men van het werkwoord 'biappen'; 'liften' deed men pas na de laatste oorlog. Rinus van der Lubbe biapte half Europa door.

EX LIBRIS

Gerrit Achterberg, een dichterleven

Sinds het begin van dit jaar is er het verzameld dichtwerk van Gerrit Achterberg (*Verzamelde gedichten*, Querido, Amsterdam 1964). Twee jaren na zijn dood verschenen. Het telt duizend bladzijden. Een machtige zwerm gedichten is wat is overgebleven van de mens Achterberg, het is wat er van hem naruist in de taal. Met zijn van hier uit gedacht te vroege dood zijn dat leven en het dichtwerk afgesloten; die beide in de mens zo intens samengaand gingen op het ogenblik van zijn einde voorgoed uiteen. Voortaan is de mens een gesloten, het dichtwerk een geopend boek.

Sommigen willen met de gedichten als sleutel of als loper of breekijzer dat afgesloten leven openen, met andere middelen dan hij ons verschafte door als mens ons zijn poëzie te gunnen, deze als het ware van zich af te scheiden. Zij doen dit met een ander doel dan de dichter met de publicatie van zijn verzen heeft gehad. Zij willen 'erachter komen', achter de gedichten, achter het leven. Zij vergeten omdat poëzie voor hen oneindig minder betekent dan nieuwsgierigheid, opzien baren en de aandacht trekken met zogenaamde onthullingen, dat het leven van deze dichter bij uitstek een dichterleven is geweest. Bovenal dichtend heeft hij het geleefd. Haast onafgebroken ging hij met zijn gedichten om. Door geen maatschappelijke betrekking daarin gestoord of ervan afgehouden. Hij dichtte als het

ware dagelijks, van dag tot dag werkte hij aan zijn gedichten voort, en aan de samenstelling van zijn bundels welke voor hem niet minder betekende dan het dichten zelf. Gerrit Achterbergs leven, dat is geworden tot duizend bladzijden poëzie.

Ook zijn poëzie als van elk ander dichter houdt natuurlijk ten nauwste verband met zijn leven, d.w.z. met wat er in hem omging voordat de essentie ervan poëzie werd. Als elk dichter, en hij misschien meer dan anderen, was hij daarin doende feitelijkheid tot beeld te verwerken, leven in poëzie om te zetten, ervaring te maken tot gedicht. Altijd dragen, bij elke dichter, de ervaringen andere namen dan de gedichten. De verzen zijn de namen die de dingen uit een mensenleven door de dichter voorgoed krijgen in de taal. Zij zingen zich niet zozeer los van hun betekenissen maar los van de belevenissen. Of, deze laatste worden tot een nieuwe, andere belevenis in de taal. Herleiden ervan, terugrekenen, ontcijferen van de poëzie in levenstermen is iets van geheel andere aard dan de poëzie zelf en wat deze betreft letterlijk en figuurlijk buiten de orde. Voor de dichter is de poëzie het vergeetboek van zijn leven, hij laat dat leven erin achter zich, hij legt het daarmee voor zich, nu herschapen in poëzie. Wat er aan gedichten te ontcijferen valt zijn de gedichten zelf, geen gebeurtenissen. Wat het cijferslot der woorden van een dichtwerk verbergen is niet een levensgeheim maar het geheim van het leven. Zij die iets anders ervan willen, weten niet wat poëzie is, of deze kan hen niet schelen, althans niet zoveel als de achtergronden.

Poëzie verschilt van alle andere dingen die bewaard worden juist hierin dat zij haar eigen brandkast is. Zij die haar trachten te forceren vinden er waardeloze papieren, ongeldig geworden effecten, letterlijk en figuurlijk. Het verwonderlijke van een gedicht is dat in dit geval de brandkast zelf de waarde en het geheim is; wie het cijferslot goed hanteert ziet haar niet openspringen maar transparant worden zodat leven en dood doorzichtig worden in het dichte omhulsel van de taal.

Achterberg heeft zijn verzameld dichtwerk nog zelf uit zijn bundels samengesteld. Het is zijn rangschikking van het werk die ons is nagelaten. Dr. R. Meyer, lector aan de universiteit van Melbourne en daar op het werk van Achterberg voor jaren gepromoveerd, heeft aangetoond dat voor de dichter de eenheid van zijn bundels veel meer betekende dan de chronologie van het ontstaan der gedichten (zie De Gids, december 1961 en Merlijn, 1964, 2). Gedichten uit

eenzelfde periode zijn soms in ver uiteenliggende bundels terecht gekomen. Achterberg ging met veel overleg te werk om zijn bundels zoveel mogelijk tot een eenheid te vormen. De schrijver wijst op het bijzonder sterk sprekende voorbeeld van zes gedichten uit De Gids van 1930 welke in vier verschillende bundels zijn terecht gekomen, over een tijdsverloop van twintig jaren. Meyers conclusie luidt dat het streven van de dichter om zijn bundels tot een eenheid te maken met de jaren is toegenomen. Verscheidene latere bundels vormen een cyclische eenheid, het Spel van de wilde jacht is zelfs geheel als een eenheid geschreven.

Voor het verstaan van de poëzie van Achterberg in haar geheel, voor het begrip van zijn dichterschap en de groei daarvan blijft het van groot belang dat het onderzoek naar de chronologie van zijn verzen, waartoe dr. Meyer reeds een zo belangrijke bijdrage heeft gegeven, wordt voortgezet. De Verzamelde gedichten blijven daarnaast onverminderd het geheel van zijn poëzie zoals Achterberg zelf dit tot in bundels gedicht en opgebouwd heeft zoals hij zijn dichtwerk gezien en ons nagelaten heeft. Een titel als Cryptogamen blijft men daarbij missen, omdat deze onmisbaar mede-gedicht is geworden. Het onderzoek naar de verhouding van de chronologie en de eenheid der bundels geldt een probleem dat door het gehele nagelaten werk *als poëzie* gesteld wordt. Verkeerd gesteld is de vraag naar de verhouding van het leven en de gedichten, nog vertroebeld bovendien door de belustheid op het 'doorbreken van taboe's' door op zijn minst naar de taal gesproken onmondigen, voor wie immers de poëzie zelf taboe blijkt. De vraag naar de poëzie geldt niet het leven van de dichter maar, hier meer dan ooit, het dichterleven dat bovenal uit dichten en gedichten heeft bestaan.

Anthonie Donker.

Ewald Vanvugt is een dief *)

De schrijver is een dief, en Ewald Vanvugt is 'een bijzonder vreemde dief' die er een bijzonder vreemd dagboek op na houdt, waarin hij probeert duidelijk te maken wat er met een jongen van 18–19 jaar die in deze tijd leeft gebeurt, en

*) Een bijzonder vreemde dief, uitg. De Bezige Bij, Amsterdam, voor België: Contact, Antwerpen.

hij doet het vooral OMDAT HIJ HET FIJN VINDT. Dat hij dit onstuimig doet ligt wel aan zijn jeugd, choquerend en tegelijkertijd met een bijna subtiele tederheid, ik zou zeggen gelijk een rijp gezwel waaruit tegelijk met de etter een beetje hartebloed vloeit. Leven is veranderen, zegt Vanvugt, is als schakeltje uit de ketting springen en de vulgaire, lieve orde verstoren; dat het ook niet alles is heeft hij zelf wel gemerkt, anders was hij niet gaan schrijven. Het is nu eenmaal zo dat je van het ene kettinkje in het andere wipt, en er slechts weinigen de persoonlijkheid kunnen opbrengen een eigen baan te trekken, terwijl de meesten slechts de HHH (ha heerlijk hasjies) als enige 'daad' van opstandigheid huldigen. Idealisme of niet, oprechtheid of niet: als de vent te groot is om fair mee te vechten moet je het met lage slagen halen, je laat je maar geen bioskoopje betalen door een meisje dat je niet kan zien, want het weegt uiteindelijk niet op tegen de twee uur dat je verplicht bent in haar gezelschap te toeven. De kunst is OVERAL enthoesiast voor te zijn. Geld bezitten is een misdaad, en geld uitgeven wekt wantrouwen, de liefde verliest niet aan intensiteit door veelvuldigheid, remmen zijn er om gebroken te worden, en overal ben je te goed (of te slecht) voor. Schrijven is niet schrijven maar geschreven worden, ttz, een schrijver is een schrijver omdat hij een schrijver is, gelijk een mens een mens is omdat hij een mens is, en geen olifant. Ewald Vanvugt lezen is inderdaad ervaren dat je met een 'bijzonder vreemde dief' te doen hebt, die zijn foto op spandoeken voorop draagt.

Het moet gezegd dat dit boek een overrompeling is, maar dan een overrompeling met als nalatenschap slechts één grote verveling, voortspruitend uit een toestand die best vergeleken kan worden met de jacht van het balletje in een elektrische gokmasjiene: je valt of je valt niet in het rechte gaatje, maar gewoonte getrouw val je d'er niet in. En toch gaat het maar verder, je vaart is niet te stuiten, want je leven rolt van een hellend vlak en overal ontmoet je de hindernissen waar je bont en blauw tegen knotst. Nee, het leven is geen lolletje, je wandelt, en je ziet het allemaal, er wordt gepraat, en je hoort het allemaal, er wordt gestonken en je ruikt het allemaal.

Een boek dat je leest of niet leest, de toekomstige lezer wil ik echter verwittigen met een citaat: 'En wanneer u het niet mooi vindt kom ik u persoonlijk (EWALD VANVUGT geb. 16 april '43) voor de kop stompen'. Een verwittigd man is er twee waard, zeg ik maar. Ik vind het een HEEL mooi boek, Ewald.

Huilen met Louis Paul Boon

Beste Louis,

Ik heb net je 'nieuwe onkruid' gelezen, en ik moet beginnen met je te bekennen dat ik gehuild heb, dat ik ontsteld samen met jou en je vrouw huilde, terwijl er, net op het ogenblik dat jij besefte nog niet aan het einde van je miseries te zijn, zo'n heel groot stukje miserie snuffelend in de vuilnisbakken onder mijn raam voorbij ging. En ik heb ook gehuild om de vreugde en de verbazing die jij in me hebt doen wakker schieten, een vreugde om de schoonheid die ondanks alles nog bestaat, en een verbazing om het gemak waarmee het 'oude' onkruid het nieuwe benadert. Nog nooit heb ik, als toch nog jongere, mij zo betrapt gevoeld, zo bloot gelegd tot onder mijn besmeurde hemdje. Maar nog veel verder ga jij, ondanks de lichtvoetigheid van je woord, je bevestigt het vertrouwen dat we in de mensheid mogen en moeten behouden; en ik zou daarom een verbetering willen aanbrengen aan de tekst op de omslag van je boek: de scherpte van je observatie is niet genadeloos, integendeel, zij is een genade, een genade voor mij en voor alle mensen op deze wereld, en een genade ook voor onze Vlaamse literatuur. Ik weet dat superlatieven hier uit de toon vallen, maar het moet me toch van het hart, dat ik dit het beste boek vind sinds jaren, en dat ik, moest ik hiertoe bevoegd zijn, het, met een gerust gemoed en zeer grote trots, in internationale wateren zou sturen (laat dit een kosteloze tip zijn voor de wel bevoegden). Ik dank je Louis, voor de diepe vreugde die dit MEESTERWERK me heeft gebracht, en wens je het succes dat je ruimschoots hebt verdiend. Je hebt me overrompeld, en ik beklaag alleen diegenen die 'Het nieuwe onkruid' van Louis Paul Boon, verschenen bij De Arbeiderspers, Hekelveld 15 te Amsterdam, niet lezen.

Marc Andries.

Geen wolf te zien *)

In dit boek heeft Aya Zikken twee generaties met elkaar geconfronteerd: de tweeëntwintigjarige Kira met haar tweeënveertigjarige bedvriend Menander en haar veertig-

*) Aya Zikken *Geen Wolf te zien,* N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam 1963.

jarige moeder Jacynth. Kira is de vertegenwoordigster van de jeugd die alleen maar in het heden en in de toekomst leeft, met het verleden niets te maken wil hebben en zich vrij van schuld voelt. De twee ouderen hebben een oorlog meegemaakt en lijden onder hun schuldgevoelens.

De uitgangssituatie is dat Kira, die in haar levensonderhoud met tekenen voorziet, een jaar geleden haar moeder heeft verlaten. Zij noemt de tijd die zij bij haar moeder heeft doorgebracht, de 'gehate tijd'. De moeder, Jacynth, die meent te weten dat zij nog maar hooguit 2 maanden zal leven, komt Kira opzoeken met het verzoek, tot aan haar dood in het kamertje naast dat van Kira te mogen liggen.

Haar motieven zijn niet helemaal duidelijk. Sentimentaliteit, de behoefte om bepaalde dingen uit haar leven nog aan Kira te kunnen vertellen ,angst om alleen te moeten sterven of de hoop dat Kira tot een verzoenlijker houding tegenover haar moeder zou kunnen komen? Kira staat het kamertje aan haar moeder af, ondanks haar haat voor deze mooie gesoigneerde vrouw, — onder bepaalde voorwaarden. Gezien haar haat moet men aannemen dat zij zich uitsluitend terwille van het grote bedrag, dat haar ervoor wordt aangeboden, laat overhalen de wens van haar moeder te vervullen. Merkwaardig blijft dan echter dat zij niet de voorwaarde stelt verschoond te zullen worden van het eindeloze gepraat van haar moeder. Even merkwaardig is het dat de aanvankelijk keihard en cynisch optredende Kira zich de telkens herhaalde eindeloze verhalen aanhoort die haar minnaar Menander ligt te vertellen wanneer hij haar op komt zoeken. Men hoeft echter niet lang stil te staan bij deze en nog andere onwaarschijnlijkheden, omdat men hier ondanks alle hardheid en ondanks monologen in schijnbaar gewone spreektaal met vloeken en scheldwoorden niet met een realistisch verhaal te maken heeft. De namen Kira, Jacynth en Menander wijzen al in die richting. De onalledaagse dictie en het feit dat grote gedeelten van het verhaal in een bepaald ritme zijn geschreven, bevestigen het spoedig opkomende vermoeden, dat de werkelijkheid hier alleen maar als voorwendsel of uitgangspunt heeft gediend. Aya Zikken is van een reële situatie uitgegaan, maar tijdens het schrijven bleek dat zij deze realiteit helemaal niet meer nodig had doordat haar dialogen — die feitelijk allemaal monologen zijn — zich op eigen kracht konden ontwikkelen. Van het ritme van haar proza was Aya Zikken zich misschien niet eens bewust. Want dit ritme, dat de lezer niet meer loslaat als hij het eenmaal heeft ontdekt, dat hem dwingt ritmisch te lezen, is

niet consequent volgehouden. En het is kenmerkend dat juist de minder ritmische gedeelten ook minder overtuigen. Misschien omdat het ritme bijdraagt tot het vervreemdingsproces en de taal iets van haar overtuigingskracht verliest, zodra men haar als reëel aanvoelt. Het ritme beïnvloedt vaak ook de zinsbouw die daardoor lang niet altijd zo 'natuurlijk' is als hij op het eerste gezicht lijkt.

De werkelijkheid is in dit verhaal alleen maar nagebootst. Zij wordt zichtbaar in de monoloogreeksen van Jacynth en Menander, die hun raakpunten hebben en waarvan Kira de katalisator is. Waar het Aya Zikken om gaat, dat is niet de individuele strijd tussen Kira en haar moeder en het verschil in mentaliteit tussen Kira en haar minnaar maar de strijd van de jongere generatie om haar zelfstandigheid en vrijheid. Een onderwerp dat van alle tijden is maar ook actuele waarde heeft, omdat de afstand tussen de generaties, tussen ouders en kinderen misschien nooit zo groot is geweest als in onze tijd.

De ouderen, in dit verhaal dus Jacynth en Menander, liggen voortdurend met hun geweten overhoop. In tegenstelling tot Kira, die zegt: 'Ik heb geen schuld. Die schuld is kletskoek, laf gezwam, je kunt dat schuldgevoel wel overal voor gebruiken. Je gaat ten onder aan je schuldgevoelens, je krijgt er tics van of een ander soort van bibberatie, en als het al te erg wordt, snijd je gewoon je polsen door, je laat je leeg bloeden, het gif eruit, je hebt geboet. Dat is dan dat. Het mocht wat. Je kunt niet leven zonder fouten maken. Door dood te gaan wordt er geen enkele fout 'geboet'. Nooit wordt er één teniet gedaan. Veranderen, dat is het enige. Er is geen ander ogenblik dan nu en op dit nu moet er gehandeld worden. Nu, op dit moment moet er iets gaan gebeuren, een andere gedachte, een andere daad, het tegengestelde misschien van dat wat deze fout heeft mogelijk gemaakt.'

Wat Kira met schuld bedoelt is stellig niet een schuld zoals die van een bewuste moordenaar. Tenslotte bestaat de schuld van haar moeder evenals die van Menander slechts in kleine nalatigheden. Kira wil alleen maar de zware last van dergelijke 'nodeloze' schuldgevoelens van zich afwentelen of liever nog hem niet eerst op zich nemen. Voor haar is er geen wolf te zien.

Kira weet dat het leven hard is, dat je daarom zelf hard moet zijn. 'Ik ben er op bedacht, op elke aanval die ik maar kan bedenken: van voor, van achteren en van opzij en boven. Kan ik me tegen alles wapenen? We zullen zien, ik ben zo gek nog niet, ik heb geen tijd verspild met klagen over

de door wurmen afgeknaagde doden en over alles wat al is geweest: maar ik heb nagedacht en tot de tanden toe ben ik gewapend, op mijn manier, de enige, de wijze van verdedigen van dat belangrijke jaar 2000'.

Ziet Aya Zikken geen mogelijkheid tot een overbrugging van de tegenstellingen? Aan het einde van haar verhaal gebeurt hetgeen men feitelijk van begin af aan — erop voorbereid door het eindeloze geduld van Kira, waarmee zij de verhalen van Jacynth en Menander aanhoort — heeft verwacht: Kira aanvaardt haar moeder, zij duidt zelfs aan dat zij van haar houdt. Het ijs is gebroken. Natuurlijk, men kan van Kira geen omhelzing verwachten. Het is al veel dat zij haar moeder geen klap geeft 'in dat ellendige gezicht van je'. Zij zal alleen maar naar haar moeder kijken en over haar denken zoals over haar zelf. 'Ik heb je alles van me laten horen. Je kent mijn leven, mijn gedachten en mijn daden. Niets houd ik meer voor je verborgen. Kan ik je nog meer geven?' Dat is inderdaad veel.

Belangrijker dan deze eerste stap tot een verzoening is het feit dat de gezonde sterke jonge Kira in staat is alle spoken te doen verdwijnen. Het slechte geweten van Jacynth en Menander is ziekelijke verbeelding en zelfkwelling, de dodelijke ziekte van haar moeder eveneens verbeelding. Kira is al wekenlang ervan overtuigd dat haar moeder nog lang niet dood zal gaan. Geeft men zich er rekenschap van dat hier meer dan een individueel geval bedoeld is, dan is deze voorstelling van zaken natuurlijk wat te simplistisch. Kira ziet geen wolven en dus bestaan ze voor haar niet. Haar moeder en Menander zien ze wel en voor hen zijn ze dus een realiteit, iets wat men niet met een armbeweging weg kan vagen, niet door een paar energieke woorden teniet kan doen. Maar Kira heeft nu eenmaal vertrouwen in haar diagnose en haar therapie. Geen wolf te zien, is ondanks enkele kleine feilen en ongerijmdheden een met jeugdige kracht en sterke gedrevenheid geschreven verhaal van een zeer persoonlijk, zeer authentiek stempel.

Elisabeth Augustin

„Processie all stars" door René Gysen

Processie all stars is een verhalenbundel van de in Vlaanderen welbekende auteur René Gysen. Die bekendheid heeft hij echter vooral verworven dankzij zijn essayistisch

werk (al publiceerde hij in 1960 reeds een verhalencyclus *Een mond zonder alibi),* alsmede door zijn redakteurschap van het tijdschrift Gard Sivik. Dit laatste feit is zeer belangrijk wanneer men het werk van René Gysen, i.c. zijn verhalen, aan een oordeel wil onderwerpen.

Het komt mij inderdaad voor dat sommige schrijvers, die nauw betrokken zijn bij het ontstaan, bestaan en voortbestaan, kortom het leven van een tijdschrift, in zulke mate geabsorbeerd worden door de geest en het klimaat die steeds door een tijdschrift met eigen karakter geschapen worden, dat zij zich ook in hun strikt persoonlijk werk niet van die geest kunnen loswerken. Om het in dit geval bij Gard Sivik te houden: Gust Gils dicht nog steeds zoals jaren geleden toen het tijdschrift ontstond, Hugues Pernath idem. Geen evolutie. Zeldzaam zijn de jongeren, zoals b.v. een Paul Snoek, die over voldoende persoonlijkheid en scheppingskracht beschikken om zich uit het geheel te bevrijden en een eigen richting uit te gaan. René Gysen nu is niet aan de algemene regel ontsnapt: hij schrijft à la Gard Sivik.

Deze vaststelling houdt niet noodzakelijk een discriminatie in, want dit zou meteen een veroordeling betekenen van al wat in Gard Sivik gepresteerd werd en wordt. Maar het blijft een vaststelling die dan toch nadelig uitvalt voor het tweede deel van het boek: *Herinneringen van een jonge kerkvorst.* In dit gedeelte, en vooral dan naar het einde toe, schrijft Gysen een proza dat zo bestudeerd ingewikkeld is en vandaar zo vermoeiend werkt, dat het ons minder geslaagd voorkomt voor een werk van grotere omvang. Ik bedoel: dergelijke bladzijden kunnen in de vorm van korte fragmenten zeer nuttig en interessant zijn in het kader van een tijdschrift. Daar kunnen zij op enkele pagina's afgedrukt worden als proeven, als studiemateriaal of als experiment om het experiment. Daar is dan de inspanning voor de lezer korter en daardoor vol te houden tot het einde. Maar dit kan bezwaarlijk gezegd worden van de negentig bladzijden *Herinneringen van een jonge kerkvorst* ondanks enkele schitterende passages die in het puin van het geheel verloren liggen. Want dit gedeelte laat, precies door de al te opzettelijke wil tot construeren, veeleer een vormelijk mislukte opeenstapeling van stukjes proza na.

Dit laatste kan gelukkig niet gezegd worden van het eerste deel *De wrede wereld,* dat trouwens op zichzelf in korte verhalen is onderverdeeld waarin Gysen zich volledig uitleeft en waarin wij hem beter naar zijn werkelijke waarde kunnen beoordelen, ontdaan van het harnas Gard Sivik.

In deze verhalen bekijkt en doordringt de schrijver verschillende facetten van de wereld die hij (de titel verraadt het) niet al te rooskleurig beschouwt. Maar deze visie is het die hem in staat stelt ons enkele van de meest hallucinante en troeblerende, van de meest schokkende bladzijden te bieden die reeds door het Vlaamse kortverhaal werden bereikt. In een stijl die soms vaag herinnert aan Hugo Raes (maar vergelijken heeft hier weinig zin) roept René Gysen op de verhouding tussen man en vrouw, het primitief-boertige van een Vlaams dorp, het cynisme rondom de begrafenis van een stokoude vrouw, de lust om te ontsnappen uit de tredmolen van alledag, de eenzaamheid van de mens in de grootstad, in de wereld. Ik geloof dat het voornamelijk is dit gevoel van eenzaamheid, van ontworteling dat de eerste voedingsbodem is van Gysen's inspiratie. Overal vinden wij dat gevoel in extremis terug: de mens (de schrijver?) temidden van andere mensen die hem niet begrijpen en dus verstoten, of omgekeerd.

Schokkende bladzijden, herhaal ik, en hier moet ik dan o.m. terugdenken aan *De mens verlaat de aarde*, de begrafenis van die oude vrouw:

> *Haar laatste feest begon. Het gesmeerde, geoliede binnenwerk van de lijkwagen, waar de kist als op rolletjes uitkwam. Het gloednieuwe hout van de kist, het blinkende gepoetste koper, het hygiënische van de begrafenisonderneming. Het personeel, dat de juiste gebaren, de juiste handelingen stelde, vaardiger dan wij treurde, meer bij de omstandigheden passende, werkelijk voortreffelijke dienstkledij droeg. Ze droegen haar de kerk binnen.*

Treffend van klimaat is ook het eerste verhaaltje *Verwarringen, Regen, Een hotelkamer*, terwijl het laatste van dit gedeelte *Dagboek voor de Waanzin* geen eigenlijk verhaal maar wel een reeks bespiegelingen bevat.

Samengevat zou ik dus *Processie all stars* een belangwekkend boek noemen, met boeiende en prachtig-geschreven fragmenten, maar dat zijn waarde vooral ontleent aan het eerste gedeelte, terwijl het tweede de bundel als geheel spijtig verzwaart en schaadt. In zijn beste bladzijden nochtans bevestigt René Gysen zich als een schrijver die tot veel in staat is.

Clem Schouwenaars.

Dr. Verwoerd meent, dat het de roeping van blank Zuid-Afrika is, gestalte te geven aan een idee, dat gegrondvest is op een historische traditie, het beginsel van de apartheid, de aparte of eigensoortige ontwikkeling: 'Die Voorsienigheid het dit so bepaal dat aan ons 'n kans gegee word om hier 'n idee uit te leef wat uniek is in die wereldgeskiedenis' ('Bantu', April 1964).

De oplossing, die de uitleving van deze idee zal brengen, zal volgens dr. Verwoerd aan alle groepen van de bevolking van Zuid-Afrika recht doen. Tegelijkertijd zegt hij, dat Zuid-Afrika een van de wereldbastions van blanke beschaving en christendom is en dat de gehele wereld afhankelijk is van de kennis, de initiatieven en de kracht van de blanke naties. De afrikaanse en aziatische volken beschouwen Zuid-Afrika als een zwart land, dat door blanken geregeerd wordt. Zij vergissen zich: het is een blank land. Overigens weet dr. Verwoerd zeer goed, dat de zaak, om welke het gaat, een zaak van leven of zelfmoord is. Hij is echter niet van plan de toekomst van Zuid-Afrika als blank volk op te offeren aan de wereldopinie: 'Wij zijn een onafhankelijke staat en nemen onze eigen beslissingen' ('South Africa Digest', 1 mei 1964). Die Voorsienigheid het dit so bepaal!

In zulke proclamaties, waarin God dienst moet doen om het eigen politiek program goddelijke sanctie te geven, wordt God altijd de Voorzienigheid genoemd. In dit opzicht is Verwoerd bij Hitler in de leer geweest. God en het gebeuren worden in dit woord Voorzienigheid vereenzelvigd tot op het ogenblik, dat de geschiedenis een keer neemt en de Voorzienigheid Hitler in de steek laat. Zo zal ook Verwoerd eens door de Voorzienigheid in de steek worden gelaten. Dan zegt hij niet meer: 'Die Voorsienigheid het dit so bepaal', maar dan krijgen het Kommunisme en de Verenigde Naties de schuld.

Op het ogenblik is 'die Voorsienigheid' met zijn bepalen nog in volle actie. Zo heeft ze onder meer bepaald, dat Albert Luthuli, aan wie in 1961 de Nobelprijs voor de vrede werd toegekend en aan wie zij — de Voorzienigheid wel te verstaan — zijn vrijheid ontzegd had, opnieuw van zijn vrijheid beroofd moet worden van 1 juni 1964 tot 31 mei 1969 en dat nog wat radicaler dan van 1959 tot 1964.

Dat heeft de Voorzienigheid zo bepaald op grond van de Wet tegen het Kommunisme. Luthuli mag de onmiddellijke omgeving van zijn boerderij in Groutville niet verlaten. Hij

mag niets publiceren. Hij mag niet spreken in vergaderingen en geen contact hebben met lieden, aan wie de Voorzienigheid op analoge wijze hun vrijheid ontnomen heeft. Hij mag slechts met een speciale vergunning naar de kerk gaan — dat is waarschijnlijk een providentia specialissima — en bezoek bij hem is evenzo alleen mogelijk met een speciale vergunning. Minister Vorster zegt, dat Luthuli activiteiten heeft bedreven, die de zaak van het Kommunisme bevorderen.

Alan Paton heeft nog een beroep op Vorster gedaan, maar wat bereikt zo'n progressief liberaal bij de Voorzienigheid?

Wat is de zonde van Luthuli, dat hij het bij Verwoerd en Vorster zo verkorven heeft?

Dat hij ervan overtuigd is, dat Zuid-Afrika een museumstuk is, een restant uit een duister verleden, dat overal elders dood of stervende is: hier wordt rassuperioriteit en blanke suprematie aangebeden als een god!

Dat hij, die jaren lang voorzitter van het National African Congress was — nu een verboden organisatie — als christen en geestverwant van Gandhi het geweld afwijst.

Luthuli is ervan overtuigd, dat de zwarten in Zuid-Afrika hun vrijheid zelf zullen moeten veroveren, maar hij wil blanke suprematie niet vervangen door zwarte suprematie. Hij wil een multiraciale democratie, een samenleving zonder rassendiscriminatie ('Africa and Freedom' in 'Voice of Africa', november–december 1962).

Zijn autobiografie 'Let my people go' is onder de titel 'Vrijheid voor mijn volk' in een voortreffelijke vertaling van Margrit de Sablonière verschenen *). De oorspronkelijke titel is m.i. karakteristieker dan die van de nederlandse vertaling.

Het boek — dit is geen nadeel maar een voordeel — is meer een verhaal over de strijd van Luthuli en zijn geestverwanten dan een autobiografie.

De laatste regels luiden: 'De strijd zal voortgaan. Ik zeg het in alle ootmoed en ernst dat ik, als God mij daartoe de kracht en de moed zal geven, mocht dat nodig zijn, voor de zaak zal sterven. Maar ik wil liever niet sterven voordat ik het begin van de opbouw met eigen ogen heb aanschouwd. Mayibuye iAfrika! Kom, Afrika, kom!'

Eén vraag drong zich bij de lezing van dit boek steeds sterker aan mij op.

---

*) Albert Luthuli 'Vrijheid voor mijn volk' (G. F. Callenbach, Nijkerk, 1964).

De regering van Verwoerd maakt het Luthuli en de zijnen onmogelijk, op legale wijze hun strijd te strijden. Zij beschikt bovendien over een steeds groter machtsapparaat, om alle illegale strijd te onderdrukken. Blijft er voor de illegaliteit in Zuid-Afrika op de lange duur iets anders over dan geweld? Ik zie geen kans deze vraag op een vlotte wijze ontkennend te beantwoorden. Prof. Geyser zei kort geleden in een preek in Johannesburg, dat alleen een wonder Zuid-Afrika nog voor het onafwendbare kan behoeden. Ik schakel het wonder niet uit, maar wonderen gebeuren er in de wereldgeschiedenis niet zo veel, zeker niet aan de lopende band.

Des te groter is mijn bewondering voor Luthuli, die gekozen heeft voor de bovengewelddadige strijdmethode: 'We, in our situation, have chosen the path of non-violence of our own volition. All the strength of progressive leadership in South Africa, all my life and strength has been given to the pursuance of this method, in an attempt to avert disaster in the interests of South Africa, and have bravely paid the penalties for it'. Hij weet, dat hij tot nu toe weinig of niets bereikt heeft. Nochtans: 'Through all this cruel treatment in the name of law and order our people, with a few exceptions, have remained non-violent. If today this Peace Award is given to South Africa through a black man it is not because we in South Africa have won our fight for peace and human brotherhood. Far from it. Perhaps we stand farther from victory than any other people in Africa. But nothing which we have suffered at the hands of the government has turned us from our chosen path of disciplined resistance. It is for this, I believe, that this Award is given' ('Africa and Freedom' in 'Voice of Africa', nov.–dec. 1962).

De autobiografie van Luthuli is een boeiend commentaar op deze woorden, die hij sprak, toen hem in Oslo de Nobelvredesprijs werd uitgereikt.

J. J. Buskes.

*J.-M. Domenach, Politieke propaganda *)*

Onder politieke propaganda wordt hier verstaan: 'een georganiseerde onderneming om de openbare mening te be-

---

*) Vertaling P. Groot. Uitgave: C. de Boer Jr. / Paul Brand, Hilversum 1963.

invloeden en te leiden'. Domenach, de schrijver van dit boekje over politieke propaganda, noemt het een verschijnsel van de twintigste eeuw, geconditioneerd door de moderne massa, die haar actieveld is, en de nieuwe informatie- en communicatietechnieken, die haar actiemiddelen zijn. Bij deze laatste noemt hij nog niet de TV, evenmin als hij onder zijn voorbeelden van propaganda ooit iets aangaande het optreden van De Gaulle sinds 1958 vermeldt: we hebben kennelijk niet te doen met een heel nieuw boekje (het jaartal van het origineel wordt door de Nederlandse uitgevers niet vermeld). Erg is dat niet, want noch de TV, noch De Gaulle hebben iets principieel nieuws toegevoegd aan de dingen, die Domenach hier behandelt.

De vraag is overigens, of de schrijver wel gelijk heeft als hij de politieke propaganda volgens zijn definitie een verschijnsel van de twintigste eeuw noemt en deze bindt aan 'de moderne massa'. Herhaaldelijk valt hij zelf terug op voorbeelden uit de tijd van de Franse revolutie en van Napoleon, zoals een Fransman betaamt, en zijn verzekeringen in het eerste hoofdstuk dat er een kwalitatief verschil is tussen de propaganda toen en nu worden in het verdere verloop van het boekje niet waar gemaakt. Was hij, de links-georiënteerde moderne katholiek, redakteur van L'Esprit, wat meer gedoken in de romantische geschiedschrijving van eigen bodem, dan had hij wellicht ook gedacht aan de propaganda ter opwekking tot de eerste en de tweede kruistocht, of aan die uitgaande van Franse hofkringen toen de Maagd naar Orleans moest. Het is ons niet duidelijk geworden, wat het principiële of kwalitatieve verschil is tussen de propaganda toen, en die van nu. De schrijver acht het te evident om zich er nog druk over te maken; hij poneert het nadrukkelijk, en gaat dan verder over tot beschrijving van de moderne propaganda.

Daarin, niet in de min of meer cultuur-historische bespiegelingen aan het begin of aan het einde, ligt de waarde van het boekje. Want het is inderdaad de moeite waard zich over de politieke propaganda zoals bedreven met de moderne massa-communicatiemiddelen, te buigen, een poging te doen de middelen en de methoden te analyseren en vooral: zich rekenschap te geven van het hoe en waarom van de uitwerking ervan. Domenach lijkt in de eerste hoofdstukken enigszins gebiologeerd door de mogelijkheid om via goed-geleide propaganda de massa's te manipuleren; hij lijkt beangst door de mogelijkheden, die de nieuwe middelen aan demagogen bieden, en overdrijft soms de uitwerking van zo'n propaganda. Maar naarmate de lectuur vordert,

blijkt de schrijver zich van zijn obsessie (en die van menig modern mens wellicht) te bevrijden doordat de grenzen van de propaganda zo duidelijk aan het licht treden. Hij wint aan realisme en ook aan historische juistheid. Zo schrijft hij in het begin van hoofdstuk VI, dat handelt over 'De mythe, de leugen en het feit': 'Politieke propaganda van het moderne type is niet simpelweg het geperverteerd gebruik van massacommunicatietechnieken. Ze gaat in tijd vooraf aan de uitvinding van het merendeel van deze technieken: haar verschijning valt samen met het opkomen van de grote mythen die een volk meeslepen en aaneensmeden in een gemeenschappelijke toekomstvisie'. Dat is al heel wat juister dan wat hij in het begin poneerde, maar nog niet juist genoeg: het behoeft niet juist een volk in zijn moderne vorm van natie te zijn, dat bevangen wordt door een mythe en aaneengesmeed door een toekomstvisie; het kan ook een niet-nationale geloofsgemeenschap, of een maatschappelijke klasse zijn. Intussen is die toekomstvisie wel een noodzakelijk onderdeel van de mythe, die wordt gepropageerd; het feit dat ze noodzakelijk is bewijst dat oude zekerheden, die het verleden in het bewustzijn der mensen zonder breuk aan de toekomst koppelden, verdwijnen. Elke groep mensen in een bepaalde crisis- of duidelijke overgangstoestand zal dus vatbaar zijn voor mythevorming en voor de propaganda die daarbij behoort.

En dat geeft tevens de grenzen van de macht der propaganda-in-pure-staat, van de techniek over de mensen, aan. 'Ons tijdperk dat het verpletterende succes kent van een propaganda, gebaseerd op de leugen en de bluf, manifesteert tegelijkertijd tekenen van haar diepgaande ondoeltreffendheid'. Op dezelfde bladzijde: 'Van te voren zeggen wat men zal gaan doen en het dan wérkelijk doen is zonder twijfel de bekwaamste tactiek (....)' (blz. 86). En verder: 'Toegegeven, de successen van de propaganda zijn groot in ons tijdperk. Maar als men deze van dichterbij onderzoekt bemerkt men dat ze niet gescheiden kunnen worden van bepaalde voorwaarden van ontvankelijkheid: ellende, bedrog, vernedering, hoop op een beter leven of op vrijheid' (blz. 87).

De drie eerste hier genoemde voorwaarden zijn die welke de mensen hebben ondergaan en waartegen ze zich willen verzetten, de beide laatste geven de toekomstvisie. Alleen die propaganda heeft duurzame resultaten, die een beweging begeleidt welke werkelijk de eerste drie bestrijdt, de beide laatste naderbij brengt; is dat niet zo, dan verliest de propaganda op den duur haar kracht.

Dat is de conclusie die we uit het boekje kunnen trekken. We trekken deze conclusie liever, dan dat we meegaan met enkele voorstellen van de schrijver om de propaganda van de voorlichting te scheiden en deze laatste objektiever te maken. Ze zijn in het beste geval utopisch, in het ergste geval erger dan de kwaal van misleidende propaganda die gegeven wordt onder het mom van voorlichting (vlg. blz. 88 en 89).

Th. van Tijn.

ONTVANGEN BOEKEN

Albert Luthuli, *Vrijheid voor mijn volk.* Callenbach.
Abel J. Herzberg, *Brieven aan mijn kleinzoon.* Bert Bakker.
U. D. Hannema, *De Hogerhuis-zaak.* Acad. proefschrift. Laverman.
Philip Mechanicus, *In Dépôt, Dagboek uit Westerbork.* Polak & Van Gennep.
J. Melkman, *Geliefde vijand.* Arbeiderspers.
Dr. L. de Jong, *De bezetting, 4.* Querido.
Voor en tegen De Plaatsbekleder. Contact.
Louis Paul Boon, *Kapellekensbaan.* Arbeiderspers.
Paul van der Loeff, *Splijtbaar materiaal.* Contact.
Steven Membrecht, *De ruime gevangenis.* Contact.
L. Kos, *Grote Mac.* De Tijdstroom.
Karel de Clerck, *Uit het leven van P.C. Boutens.* Polak & Van Gennep.
Piet Calis, *Daling van temperatuur.* Bert Bakker.
Dolf Verspoor, *De okeren sonnetten van Quevedo.* Idem.
Martinus Nijhoff, *Verzamelde vertalingen.* Bert Bakker.
Dr. P. J. A. M. Buynsters, *Het Graf. Klassieken 28.* Tjeenk Willink.
Bertus Aafjes, *Een voetreis naar Rome,* 10e druk, geïllustreerd. Meulenhoff.
Fem Rutke, *Eenmaal tweemaal.*
H. Robin, *Het gewei van de wind.* Arbeiderspers.
Prof. dr. B. J. Kouwer, *Het spel van de persoonlijkheid.* Bijleveld.
Prof. dr. J. H. van der Berg, *De psychiatrische patient.* Callenbach.
H. E. Bates, *Een kroon van wilde mirte.* Arbeiderspers.
Evert Zandstra, *De straat der vrouwen.* Contact.
Iris Murdoch, *De wilde roos.* Contact.

INHOUD

Margrit de Sablonière:
De weg terug van Dr. J. L. Snethlage . . 457
L. Brunt: Gedichten 465
J. Kreykamp: Natuurlijkheid en conventie in de film 467
Maxim de Winter: Gedichten 470
L. Ross: Klein zieltje (Uren met Gomperts) . . . 474
Frans de Bruyn: Een zeepaardje 490
Sonja Prins: Gedichten 491
L. Hornstra: Blauwe en rode jeugd 493
Anthonie Donker:
Gerrit Achterberg, een dichterleven . . . 497
Marc Andries: Ewald Vanvugt is een dief . . . 499
Huilen met Louis Paul Boon 501
Elisabeth Augustin: Geen wolf te zien . . . 501
Clem Schouwenaars:
„Processie all stars" door René Gysen . . 504
J. J. Buskes: „Let my people go" 507
Th. van Tijn: J.-M. Domenach, Politieke propaganda 509
Ontvangen boeken 512

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Marc Andries, 1939, auteur. Publiceerde de romans 'Schaduw op de huid' en 'Geduld'. Woont in Antwerpen

Lodewijk Brunt, 1942, student. Woont in Amsterdam.

Frans de Bruyn, 1925; woont te Antwerpen waar hij werkzaam is in het rijksonderwijs; Prijs van de Ark van het Vrije Woord; Vlaams redacteur van Vandaag; Belgisch correspondent VN; publikaties: 'Tekens in steen', 'Die hemel is ons huis', 'Elke vrijdag vis' (verhalen); 'De regen schuilt in ons', 'Een hobbelpaard voor Hansje' (romans); 'De zeven heuvelen van Rome' (reisverhalen); 'Mensen in het circus' (studie).

J. Kreykamp, 1936, studeert rechten. Publiceerde in Filmforum en Mozaiek. Woont in Utrecht.

Leo Ross, 1934, lektor in de Nederlandse filologie aan de universiteit te Münster, Westfalen. Publiceerde 'L'amour vert' en 'De fabels van Lokman'.

Clem Schouwenaars, 1932, leraar en journalist. Publiceerde een vijftal verzenbundels, 'Jij een meermin?' (novelle) en 'Dokter Simon Falbeek' (roman, bekroond met Leo J. Krijnprijs 1962). Woont in Antwerpen.

Maxim de Winter, 1945. Debuteert dit najaar met een bundel gedichten, 'Beschrijving van zomer en winter', bij Uitgeverij Laverman.

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waarvan deelnemers: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel en anderen.
  128 pag. (2 delen) *f 3,–/Bfr. 50*
- HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN met bijdragen van o.a. A. Romein-Verschoor, W. F. Wertheim, Fr. de Jong Edz., O. Noordenbos, N. A. Donkersloot en J. Presser.
  156 pag. en portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*
- 10 NEDERLANDSE VERHALEN van Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
  124 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- SPANJENUMMER, een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a. Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
  104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 2,80/Bfr. 40*
- KUNSTPOLITIEK NUMMER met medewerking van: Prof. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena; 100 jaar kunstpolitiek „Van neen tot grondwetsartikel".
  108 pag. *f 3,–/Bfr. 50*
- DROOGSTOPPELNUMMER, met medewerking van: W. F. Wertheim, Mevr. A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.
  120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 3,25/Bfr. 45.*

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.

DRACHTEN — Telefoon 05120-2641 — Giro 801077